
II

ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆ. ՄԱՐԴԸ ԵՎ ԳՈՐԾԸ
(Ծննդյան 140-ամյակի առթիվ)*

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Դավիթ Անանուն, Լեռնային Ղարաբաղ, Բաքու, սպեցիֆիկներ, Հյուսիսային Կովկաս, Վ. Տերյան, Թիֆլիս, Էջմիածին, Երևան, Արամայիս, Ստ. Շահումյան, Աջ. Հովհաննիսյան, Հովհ. Թումանյան, Ստ. Զորյան, “Հայաստանի կոռուպցիա”, Ուֆա, Աստրախան:

Դավիթ Անանունը՝ Դավիթ Օհանի (Հովհաննեսի) Տեր-Դանիելյանը, XX դարի առաջին քառորդի հայ իրականության երևելի դեմքերից է: Ապրելով ու գործելով հայ ժողովրդի համար բարդ ու հակասական ժամանակաշրջանում՝ նա մեծ էրուդիցիայի տեր այն գործիչներից էր, ով իրադարձություններն ու երևույթները վերլուծելու, եզրակացություններ անելու ինքնատիպ մտածողություն, սեփական տեսակետներն արտահայտելու խիզախություն ուներ, տեսակետներ, որոնք հակառակ էին ժամանակի մտայնություններին, անկախ կուսակցական պատկանելիությունից՝ գործում էր լավին լավ, վատին՝ վատ ասելու յուրօրինակ կարողությամբ: Լինելով 1920–1930-ական թվականների առաջին բռնադատվածներից՝ երկար տարիներ նրա կյանքը և գործունեությունը, գիտական, քաղաքական ու գրական ժառանգությունը մի շարք դրդապատճառներով (հիմնականում՝ քաղաքական) հանիրավի քննադատվել, աղավաղվել ու կեղծվել է: Եվ միայն 1990-ական թվականներից է Դ. Անանունի կենսագործունեության որոշ շերտերի օբյեկտիվ անդրադարձ եղել:

---

* Ներկայացվել է 14. XII. 2019 թ., գրախոսվել է 21. II. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 05. III. 2020 թ.:

¹ Տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. Ուրվագծեր Դավիթ Անանունի կյանքի և գործունեության.– “Պատմություն և մշակույթ” հայագիտական հանդես (Երևան), 2019, - 2, էջ 108, ծանոթ. 4, 5: Հեղինակների բնորոշմամբ՝ “սույն ուղենշային հողվածով նպատակ է դրվում համառոտ ներկայացնելու Դ. Անանունի կյանքն ու գործունեությունը և դրանով իսկ ազդարարվում առաջիկա տարիներին նրա և՛ կյանքի ու գործունեության, և՛ գիտական ժառանգության ուսումնասիրության գործընթացի սկիզբը” (սույն տեղում, էջ 109):

² Տե՛ս Ա. Վիրաբյան. Կյանք և ողբերգություն.– “Հայաստան” (Երևան), 20. VI. 1991, չ. Բ. Աբրահամյան. Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը.– ՀՀ ԳԱԱ “Լրաբեր

Դ. Անանունը ծնվել է 1880 թ. մարտի 2-ին Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի գավառի Մեծ շեն գյուղում (այժմ՝ Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջան): Սկզբնական կրթությունը ստացել է Շուշիի քաղաքային դպրոցում, որտեղ ուսուցումը ռուսերեն էր, սպա ինքնակրթությամբ լրացրել թերին³: Պատանեկության և երիտասարդության տարիներն անցկացրել է Բաքվում: 1898 թվականից ծառայել է “Գ. Գ. Թումանով և Կո”, “Ա. Բ. Մանթաշով և Կո”, “Ա. Ն. Միլով և Ա. Ն. Թայիրով” նավթային ընկերությունների գրասենյակներում: Այդ տարիների մասին Դ. Անանունը գրել է. “Մեր ֆիրման հեղափոխական կենտրոնի հոչակ ուներ: Մի խումբ ծառայողներս գրչի ու գրքի սիրահարներ էինք: Կարդում էինք, վիճում, թարգմանում, թղթակցություններ գրում թերթերին, գրքեր տարածում, անգամ մեր ձեռագիրը ամսագիրը հրատարակում (Արամայիսի հետ)⁴: Մեզ հետ ծառայում

հասարակական գիտությունների”, 1998, № 1, էջ 19–30 [ի դեպ, հոդվածի ծանոթ. 1-ում (էջ 19) “Հայաստան” թերթում տպագրված Ա. Վիրաբյանի հոդվածի ամիսը՝ VI, նշված է X], ն ու յ ն ի՝ Հայ գրողների նամակները Դավիթ Անանունին.– ՀՀ ԳԱԱ “Լրաբեր հասարակական գիտությունների”, 2001, № 2, էջ 198–213, Ա. Մ ա ն ու կ յ ա ն. Գրականագետ Դ. Անանունը Դաշնակցության համախոհ (1927 թ.).– “Հայոց Աշխարհ” (Երևան), 1999, № 63, Ա. Ջ ա ք ա ր յ ա ն. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին (ծննդյան 130-ամյակի առթիվ).– ՊԲՀ, 2010, № 1, էջ 245–252, Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի հուշերը Ստեփան Շահումյանի մասին.– “Պատմություն և մշակույթ” հայագիտական հանդես, Գ, 2012, էջ 123–135, Հ. Գ Ր Ի Գ Ո Ր Յ Ա Ն, Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 108–128 և այլն:

³ Դ. Անանունի մասին իր ուշագրավ հուշերում գրող ու հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական հայտնի գործիչ Արամայիսը [Միսաք Տեր-Դանիելյան (1874–1954)] գրում է. “Նա (Դ. Անանունը.– Ա. Ջ.) դպրոցական մեծ կրթություն չուներ, եթե չեմ սխալվում, միայն Շուշվա պետական երկրայան դպրոցն էր ավարտել, սակայն բնածին, արտասովոր ընդունակության տեր լինելով՝ կարողացել էր ինքնագարգացման, ինքնակրթության ուղիով առաջ գնալ. շուտով էր ըմբռնում կարդացածը, ինչքան էլ այն խրթին լիներ իր չափի մարդկանց համար: Իսկ հիշողությունը... դա մի ուրիշ բան էր. լսածը, տեսածը, կարդացածը չէր մոռանա. այդ պատճառով նա մի հանրագիտարանի էր նման. ինչի մասին հարցնեիր, կթերթեր իր հիշողության էջերը ու կգտներ հարցիդ պատասխանը” (Ա. Ջ ա ք ա ր յ ա ն. նշվ. հրապ., էջ 246–247): Հայտնի է՝ “Ուսման ընթացքում նա այնքան լավ է տիրապետել ռուսերենին (գուցե մասամբ նաև ֆրանսերենին, գերմաներենին), որ հետագայում ռուսերենից հայերեն է թարգմանում մի շարք հեղինակների (Վ. Վոլկենշտեյն, Տան, Է. Վերհարն, Հ. Հայնե և այլն) բանաստեղծություններ: Ավելին, իր համար ծանր 1920-ական թթ. երկրորդ կեսին Ա. Մռավյանի առաջարկությամբ թարգմանություններ կատարելով՝ կարողանում է պահպանել իր գոյությունը” (Հ. Գ Ր Ի Գ Ո Ր Յ Ա Ն, Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 110):

⁴ Արամայիսը գրում է. “1899 թվին ... Դավթի հետ խորհրդակցելով՝ սկսեցինք “Բանվոր” երկշաբաթաթերթը հրատարակել (ձեռագիր.– Ա. Ջ.) ... Թերթը հրատարակվեց մի քանի համար ու... դադարեց: Թերթը հարուստ էր բովանդակությամբ: Դավթը տալիս էր դասակարգային պայքար հրահրող թարգմանական ու ինքնուրույն հոդվածներ (մի երկու էլ ոտանավոր. կարծեմ թարգմ.) ... Դավթին այն ժամանակ թերթերում գրում էր “Դ. Նորեկ” ծածկանունով, հետո դարձավ “Դավիթ Անանուն” (Ա. Ջ ա ք ա ր յ ա ն. նշվ. հրապ., էջ 246):

էին մտավորականներ, որոնք մասնակցել էին Խանասորա արշավանքին: Մեզ հյուր էին գալիս հայ գրողներ (Ավ. Իսահակյան, Դեր. Դեմիրճյան և այլն) և բազմաթիվ չարքաշ հեղափոխականներ (զինվոր, տասնապետ): ... Հաճախ Դումանն էր հյուր լինում և անհատնում պատմություններ անում Հայաստանի ու Պարսկաստանի իր արկածներից: Այդ մթնոլորտի մեջ ծառայող և բանվոր մի մտերիմ ընտանիք էին կազմում⁵:

Դ. Անանունն իր քաղաքական հայացքներով հետաքրքիր զարգացում է ունեցել. սկզբում եղել է դաշնակցական, ապա հարել է հնչակյան կուսակցությանը, 1905 թ. մտել է Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության (ՄԴԲՀԿ) մեջ, դարձել նրա ղեկավարներից ու ամենակարկառուն գաղափարախոսներից մեկը: ՄԴԲՀԿ-ականները հայ իրականության և ազգային կյանքի պայմանների մասին խոսելիս հաճախակի օգտագործում

⁵ Դ. Ա ն ա ն ու ն. Բաքվի շիրիմները. – “Մշակ” (Թիֆլիս), 23. III. 1919:

⁶ Այդ մասին Դ. Անանունը թողել է բովանդակալից տեղեկություններ. “Աշակերտական նստարանից ինձ ընդգրկել է դաշնակցական հոսանքը և այդ կուսակցության մամուլի ընթերցանությունը: 1898 թ. գրասենյակային ծառայողի պաշտոն գտնելով Բալախանիի նավթահանքերում (Բաքվում. – Ա. Չ.)՝ նորից ինձ գտա ծանոթ դաշնակցական մթնոլորտում: 3–4 տարի այդ կուսակցության անվանական անդամն ու պատեհ առիթով վճարներ հատուցանողն էի, երբ 1901–1902 թվականներին, ռուսական շարժումների ազդեցության տակ, սկսվեց սթափումն դաշնակցականների մեջ: Բալախանիի կուսակցականներից մի խմբակ [(Թ. Խզմայան, Արամայիս, Հար. Պետրոսյան–Չանգեզուրի 1905 (սխալմամբ գրված է՝ 1915. – Ա. Չ.) – 1906 թթ. ինքնապաշտպանության հերոս Ստեփան Ստեփանյան – Մելիք Եսայան, տողերիս գրողը և այլն)] սկսեց փաստաբանել հայերի համար ռուսական շարժումներին հարելու անհրաժեշտությունը, սակայն սկսված վերագնահատական աշխատանքները խեղդվեցին Հ. Շահրիկյանի և մյուս դաշնակցական առաջնորդների ջանքերով: Նույնիսկ Բալախանի հրավիրվեց Ավ. Ահարոնյանը, որն իր հոետորական միջոցներով ամրացնելու եկավ դաշնակցական հին պատգամները – գերագույն պարտք համարել թյուրքահայ դատի լուծումը: Դաշնակցականների այդ գրահավորումը ռուսական շարժումների հանդեպ ստիպեց շատերին, որոնց մեջ և ինձ, սառչելու նրանցից: 1903 թ. ես արդեն սոցիալ-դեմոկրատ էի, առանց հարելու Ռ. Մ. Դ. Բ. Կուսակցության: Այդ ժամանակ էլ ծանոթացա Բիբի-Չեյրաթի հնչակյանների հետ, որոնք ունեին բանվորական բազմություն և ջանում էին ամուր ռոքերով կանգնել սոցիալիզմի հողի վրա: Սկսվեց իմ գործակցությունը նրանց հետ: Դասախոսում էի գաղտնի խմբերում և թղթակցում Բուլղարիայում հրատարակվող “Վերածնություն” թերթին (թերթը 1903–1904 թթ. Ռուսչուք քաղաքում հրատարակել է Ավետիս Նազարբեկյանը. – Ա. Չ.): Իմ համարումը այնքան մեծ եղավ նրանց մեջ, որ 1904 թ. դեկտեմբերի մեծ և հռչակավոր գործադուլին ընտրվեցի գործադուլային կոմիտեի անդամ: Սակայն մոտիկից շփվելով հնչակյանների հետ՝ նկատեցի, որ նրանք իբրև կուսակցություն՝ անկարող են ազատագրվել անցյալից, պիտի խոսեն սոցիալիզմից, բայց թյուրքահայ դատի շնորհիվ մնան նացիոնալիզմի շղթաներով կաշկանդված: Այդ հեռանկարի հանդեպ իմ որոշումը պարզ էր – միանալ Սոց. Դեմ. Բան. Հայ Կազմակերպության հետ: Այդպես էլ արի 1905 թ. սկզբին” [“Նորք” (Երևան), գիրք երկրորդ, հունվար–մարտ, 1923, էջ 278–279]: ՀՅԴ, հնչակյան կուսակցություններին, ՄԴԲՀԿ-ին՝ Դ. Անանունի անդամակցության մասին մանրամասն նաև տե՛ս Հ. Գրիգորյան և Վ. Հակոբյան. նշվ. հոդվ., էջ 110–116:

էին “յուրահատուկ” բառը, որի համար էլ հայ բոլշևիկների կողմից թուսերեն անվանվել են “սպեցիֆիկներ”:

1902 թվականից Դ. Անանունն իրեն նվիրել է հայ մամուլին ծառայելու գործին ու մխրճվել գրական-հրապարակախոսական ասպարեզ՝ ծավալելով բեղմնավոր գործունեություն: Տարբեր վայրերում հրատարակվող մի շարք պարբերականների խմբագիր-հրատարակիչներ Դ. Անանունին խնդրել են աշխատակցել իրենց մամուլին, ըստ այդմ՝ թղթակցել է Բաքվի, Թիֆլիսի, Դոնի Ռոստովի, Երևանի, Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Վենետիկի, Վիեննայի, Կ. Պոլսի, Բոստոնի պարբերականներին, ինչպես՝ „Бакинская жизнь”, “Կյանք”, “Համբավաբեր”, “Գաղութ”, “Բանվոր”, “Բաքվի ձայն”, “Եռանդ”, “Մշակ”, “Գյուղատնտես”, “Գործ”, “Կարմիր տարեցույց”, “Ամերիկահայ հանրագիտակ”, “Արշալոյս”, “Դագմիկ”, “Նոր հոսանք”, „Армянский Вестник”, “Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի”, “Նորք” և այլն: Խմբագրել է “Ուղի” (Բաքու, 1909 թ.), “Կոչ” (Բաքու, 1911 թ.), “Նոր կյանք” (Բաքու, 1911–1912 թթ.) երկշաբաթաթերթերը, “Մեր ուղին” (Բաքու, 1912 թ.) հանդես-ժողովածուն, “Վերածնունդ” (Բաքու, 1917–1918 թթ.), “Հայաստանի կոոպերացիա” (Երևան, 1919–1920 թթ.) երկշաբաթաթերթերը, “Վերածնունդ” (Երևան, 1921 թ.) ամսագիրը:

Հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան-տնտեսագետ, փիլիսոփա-սոցիոլոգ, հրապարակագիր-խմբագիր, գրականագետ, միով բանիվ՝ հայագետ⁸, Դ. Անանունը թողել է գիտական, քաղաքական ու գրական հարուստ ժառանգություն: Դա հիմնականում ցրված է վերը նշված մամուլի էջերում: Եթե նրա ուսումնասիրությունների, հոդվածների, խմբա-

⁷ ՄԴԲՀԿ-ի (“սպեցիֆիկների”) ձևավորման, գաղափարախոսության, ծրագրային և մարտավարության հարցերի, Դ. Անանունի՝ ազգային հարցի ու դեմոկրատիայի, հայահավաքման, “ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիա” գաղափարի, փիլիսոփայական-սոցիոլոգիական հայացքների, Առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ կամավորական խմբերի մասնակցության և այլնի մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Կ ա ս յ ա ն. Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928, Ա. Վ ի Ր ա բ յ ա ն. նշվ. հոդվ., Ա. Մ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. “Սպեցիֆիկներ” (1903–1918 թթ.) (գաղափարախոսություն, ծրագիր, գործունեություն).– ՀՀ ԳԱԱ “Լրաբեր հասարակական գիտությունների”, 1997, - 2, էջ 34–47, Հ. Բ. Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն. Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը, էջ 19–30, Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885–1914 թթ.), Երևան, 2003, էջ 177–200, Ս. Օ հ ա ն յ ա ն. 20-րդ դարի սկզբի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն (Երվանդ Ֆրանգյան, Դավիթ Անանուն), փիլ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2008, Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և գործունեությունը (1900–1921 թթ.), պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2010, ն ու յ ի Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և առաջին քայլերը, Երևան, 2015, Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922 թթ., հ. 2, Երևան, 2017, էջ 675–698, Հ. Գ Ր Ի զ ո Ր յ ա ն, Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. հոդվ. և այլն:

⁸ Այս կապակցությամբ տե՛ս Հ. Գ Ր Ի զ ո Ր յ ա ն, Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 108, ծանոթ. 2:

գրականների, գրախոսությունների, կատարած թարգմանությունների բոլոր նյութերը (իր անունով ու ծածկանուններով) ի մի հավաքվի, ապա դրանք կարող են կազմել տասնյակի հասնող հատորներ՝ ներառյալ նրա «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» եռահատոր կապիտալ ուսումնասիրությունը:

Դ. Անանունի կենսագործունեության ժամանակաշրջանը բաժանվել է երեք փուլի, իսկ նրա բազմաթիվ ու բազմաբնույթ նյութերում արծարծված հարցերը՝ երեք խմբի (ա. Հասարակական, բ. Բանասիրական, պատմագիտական, գ. քաղաքական)⁹:

* * *

1900-ական թվականների սկզբից՝ չի եղել մի բնագավառ, ոչորտ, որին անդրադարձած չլինի Դ. Անանունը՝ իր բովանդակալից ու խնդրահարույց նյութերով: Որքան հայտնի է, նրա առաջին հոդվածը՝ «Նամակ Բաքվից» վերնագրով, տպագրվել է 1902 թ. մարտի 20-ին «Մշակ»-ում¹⁰: 1903–1906 թթ. Դ. Անանունը շարունակաբար հոդվածներ է տպագրել այդ թերթում: Վերը՝ տողատակում նշվեց, որ 1903–1904 թթ. նա աշխատակցել է հնչակյան «Վերածնունդ» թերթին: Այստեղ տպագրել է հինգ հոդված և օտար հեղինակների բանաստեղծություններից իր կատարած թարգմանությունները՝ Ջրաբերդյան ծածկանունով¹¹: Նկատվել է, որ «Դ. Անանունը հայ իրականության մեջ առաջիններից էր, որ հասարակական-քաղաքական պայքարում քարոզչության նպատակով օգտագործում է նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններ», հիմնականում «օտար բանաստեղծների մասամբ գրական, մասամբ քարոզչական բնույթ կրող ստեղծագործությունների թարգմանությունները»¹²:

Այդ տարիներից սկսած Դ. Անանունի հրապարակախոսական գործունեության մեջ առանձնանում են բանվորական կյանքի տարբեր կողմերին վերաբերող հարցերի քննակումներ, խնդիրների վերհանումներ: Հայտնի է, որ 1908 թ. սեպտեմբերից 1918 թ. հուլիսը նա Բաքվում աշխատել է Նավթարդյունաբերողների խորհրդին կից գործող Բանվորների և ծառայողների վնասվածքների վկայման բյուրոյում որպես քարտուղար¹³: Անդրադառնանք բանվորական կյանքին վերաբերող հոդվածներից մի քանիսին: Այսպես, 1906 թ. գրած «Գործարանային կյանքից» վերնագրով հոդվածաշարում¹⁴ հեղինակը բանվորներին իրենց իրավունքների պաշտպանության համար պայքարի է կոչում: 1908 թ. Դ. Անանունը գրում է «Նավթարդյունաբերական բանվորների խորհրդակցության հարցի շուրջ» վերնագրով հոդվածը, որտեղ հավանություն է տալիս նավթարդյունաբերական բանվորների՝ միջազգային

⁹ Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 115–117:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 110:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 112:

¹² Նույն տեղում, էջ 114:

¹³ «Նոր հոսանք» (Թիֆլիս), 1913, № 4–5, հունիս-հուլիս, էջ 842–843:

¹⁴ Տե՛ս «Կյանք» (Թիֆլիս), 08, 22. IV. 1906, 06. V. 1906, «Չայն» (Թիֆլիս), 01. X. 1906:

ու անկուսակցական սկզբունքներով խորհրդակցություն հրավիրելու կառավարության առաջարկին, ինչը, ըստ նրա, հնարավորություն կտար հայ բանվորներին դուրս բերել ազգային կուսակցությունների ազդեցությունից և նրանց կսովորեցնել ինքնագործունեություն ու պայքարի եվրոպական եղանակներ¹⁵: 1909 թ. “Ուղի” երկշաբաթաթերթում տպագրված ամենաուշագրավ նյութը Դ. Անանունի հողվածաշարն է Բաքվի նավթարդյունաբերության վերաբերյալ: Նա վիճակագրական տվյալներ է բերում 1905–1908 թթ. ընթացքում նավթարդյունաբերության անկման, գործազրկության աճի, աշխատանքի շահագործման ձևերի մասին¹⁶: 1911 թ. “Նոր կյանք” երկշաբաթաթերթում Դ. Անանունը դարձյալ վիճակագրական տվյալներ է բերում նավթարդյունաբերության մեջ հայ բանվորների համայնման աղբյուրների, գրագիտության աստիճանի, հաշմանդամության դիսամիկայի ու համանման խնդիրների վերաբերյալ¹⁷: Պարբերականում 1911, 1912 թթ. հողվածներ է տպագրում “Բանվորների պետական ապահովագրությունը հիվանդությունից”, “Բանվորական օրինագծերը Պետական Դումայում” վերնագրերով¹⁸, որոնցում ընդգծում է բանվորական օրենսդրության ընդունման հրատապությունը:

Դ. Անանունի “Բանվորական նոր օրենքները” վերնագրով գրքույկը, որը վերաբերում էր բանվորների ապահովագրության հարցին, գրաքննիչի կարգադրությամբ բռնագրավվում է: Այդ կապակցությամբ նա 1914 թ. հունվարի 3-ին Բաքվից խնդրանքով դիմում է Հովհ. Թումանյանին՝ միջնորդել գրքույկի վրա դրված արգելքը վերացնելու համար¹⁹: Թե գործն ինչ ընթացք է ստացել, մեզ անհայտ է:

Դ. Անանունին մշտապես զբաղեցրել ու մտահոգել է նաև ագրարային հարցը, հայ գյուղացիների սոցիալական ծանր վիճակը: Այսպես, 1906 թ. Թիֆլիսում հրատարակվող “սպեցիֆիկյան” “Կյանք” շաբաթաթերթում նա հանդես է եկել ագրարային խնդիրներով՝ համարվելով այդ հարցերի մասնագետ: 1913 թ. նա գրում է “Կովկասի գյուղացիության վերաբերյալ նոր օրինագիծը” վերնագրով հողվածը²⁰, որտեղ սուր քննադատության է են-

¹⁵ “Գործ” (Թիֆլիս), 1908, № 4, մարտի 30, էջ 105:

¹⁶ “Ուղի” (Բաքու), 1909, № 1, էջ 7–11:

¹⁷ “Նոր կյանք” (Բաքու), 1911, № 1–2, դեկտեմբերի 11, էջ 68–72:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 40–53, 1912, № 3–4, փետրվարի 19, էջ 176–181:

¹⁹ Դավիթ Անանունի նամակագրությունից, էջ 171–172:

²⁰ “Նոր հոսանք”, 1913, № 7–8, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 1297–1307: Այս հարցի մասին Դ. Անանունի մոտեցումները տե՛ս նաև՝ “Բաքվի ձայն”, 07. II. 1913: Հողային օրենքների վերաբերյալ նրա “հետաքրքիր դատողությունների” մասին տե՛ս Ռ. Ն. Մ ա ր ի ն յ ա ն. XX դարի սկզբի հայ տնտեսագիտական մտքի ուրվագծերում, Երևան, 1989, էջ 210–211: Տեղին է արձանագրել տնտեսագետ, պրոֆեսոր Ռ. Ն. Մարինյանը, բարձր գնահատելով Դ. Անանունի տնտեսագիտական հայացքները, մասնավորապես, դրանց դերը “հավաքական հայության” գաղափարի՝ ազգային միասնության գաղափարի, պահանջվածության առումով, գրում է. “Հայ մտքի պատմության մեջ կան այնպիսի հեղինակներ, որոնց գործերը ժամանակի հետ ստանում են նոր հնչելություն: Այդ մտածողներից է

թարկում 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի կառավարության որոշումը, որով Անդրկովկասի հինգ նահանգների (Թիֆլիսի, Քութայիսիի, Ելիզավետպոլի, Երևանի ու Բաքվի) ժամանակավոր-կախյալ և ժամանակավոր-պարտադիր գյուղացիությունը փրկագին վճարելով՝ ազատագրվում է կալվածատերերի լծից: Առաջ անցնելով՝ ասենք, որ Դ. Անանունը 1917 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Բաքվի «Բանվոր» շաբաթաթերթում տպագրում է «Նամակներ հայ գյուղացիներին» վերնագրով հոդվածաշարը, որտեղ, քննելով ագրարային հարցի լուծման մի քանի ծրագրեր (հողի սոցիալիզացիա, ազգայնացում, ուղղակի բաժանում, մունիցիպալիզացիա), ընդունել է հողի մունիցիպալիզացիայի մենշևիկյան ծրագիրը՝ որպես ագրարային հարցի լուծման լավագույն միջոց²¹:

Չենք կարող չհիշատակել Դ. Անանունի բազմաթիվ հոդվածներից ու գրախոսականներից «Հայոց կաթողիկոսություն»²², «Լեզվի հարցը», «Հին ու նոր»²³, «Անցյալի մեծարանքը (Հովհաննես Թումանյանի քնարը)» ուշագրավ նյութերը: Այս վերջին հոդվածի մասին ասեալ թե ինչ է գրում Դ. Անանունը 1911 թ. հոկտեմբերի 14-ին Բաքվից Կ. Միքայելյանին. «Հովհ. Թումանյանի մասին ես պատրաստել էի հոդված մեր ամսագրի համար, որ պիտի անպայման հրատարակենք նոյեմբերից, բայց ստանալով քո նամակը՝ ես հոդվածս ուղարկում եմ քեզ: Ուղարկում եմ, որովհետև ինձ համար անախորժ է մեր թերթերում մի քանի հոդվածներ գետեղել... Չգիտեմ «Գարունի» խմբագիրներին որքան պիտի ախորժ թվա իմ գրելու և դատելու եղանակը: Մենք այնքան քիչ առիթ ենք ունենում տպելու մեր խոհերը, որ երբ առիթ է լինում արտահայտվելու, ապա ջանում ենք շատ բան ասել նվազ էջերում: Դա հայ մարքսիստների թերթությունն է ընդհանրապես և իմը մասնավորապես: Օրինակ, ներկա դեպքում իմ Հովհ. Թումանյանին նվիրած հոդվածում կա մի գլուխ «Գյուղի քարոզը», որը կարելի է այլ կերպ խմբագրել, բայց, կրկնում եմ, նպատակահարմարությունը և արտահայտվելու տենչը ինձ դրդեցին գրել այնպես, ինչպես որ նա կա:

Այդ հոդվածը ես քեզ ուղարկում եմ որպես սևագրություն: Դրա սպիտակագրության օրինակը չունեմ: Իմ ձեռքը դյուրընթեռնելի է և դուք դժվարության չեք հանդիպի: Հոդվածս բաղկացած է 5 թերթից ... Եթե «Գարունը» չընդունի, խնդրում եմ անմիջապես ետ

Դավիթ Անանունը (Տեր-Դանիելյան): Նրա հետազոտությունները գերազանցապես պատմատնտեսագիտական բնույթ ունեն: ... Լինելով պատմաբան-տնտեսագետ նա տնտեսական գործոնը դիտում էր որպես հայ ազգային անկախության և ուժի գրավականը: Նրա հայեցողության մեջ թեև չէր սահմանազատվում տնտեսական զարգացման վերաբերյալ հասարակական մտքի ուղղությունների տիրույթը, հաճախ տարրալուծելով դրանք, այնուհանդերձ նշմարվում են կոմուններ, որոնց վրա «պիտի ամրանար ու ծավալվեր հայության հավաքումը» (Ռ. Ն. Ս ա ր ի ն յ ա ն. Ուրվագիծ արդի հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության, գիրք 1, Երևան, 2014, էջ 69-70):

²¹ Տե՛ս Ս. Ա. Խ ո ն դ կ ա ր յ ա ն. Արևելյան Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների պատմությունից: XIX դարի վերջ-XX դ. սկիզբ, Երևան, 1974, էջ 185:

²² «Նոր կյանք» (Բաքու), 1912, № 1-2, էջ 2-9:

²³ «Բաքվի ձայն», 10. II. 1913, 24. III. 1913:

ուղարկել, որ նա հասնի մեր թերթին: Եթե կան ձեր ականջին անախորժ էպիստոններ, ապա խնդրում եմ այդ մասին խմբագրական նկատողություն անեք և ոչ թե ջնջեք”²⁴: Հոդվածը, անշուշտ, ընդունվում և տպագրվում է “Գարուն” գրական-քննադատական պլաննախումբ²⁵: Այս հոդվածի հիմնական դրույթներով 1913 թ. ապրիլի 6-ին Դ. Անանունը Բաքվի գրական-գեղարվեստական ակումբում դասախոսություն է կարդում²⁶: Հոդվածն ու դասախոսությունն արժանանում են “Գրասեր” ստորագրությամբ Յոլակ Խանգադյանի “Գրական թյուրիմացություն” վերնագրով քննադատությամբ²⁷: Դրան Դ. Անանունը պատասխանում է “Անտազաստ և անդեկ” վերնագրով հոդվածով²⁸: Բանավեճին միջամտում է անվանի գրաքննադատ Հարություն Սուրիսայանը՝ պաշտպանելով Դ. Անանունին²⁹: Յ. Խանգադյանը (դարձյալ “Գրասեր” ստորագրությամբ) պատասխանում է վերջիններիս՝ “Գրական քննադատությունը” վերնագրով երկմասանոց հոդվածով³⁰: Բանավեճը շարունակվում է. Դ. Անանունն անմիջապես արձագանքում է՝ “Գրական շամանիզմ (վերջին խոսքս Գրասերին)” վերնագրով³¹ հոդվածով: Նշենք՝ անվանի գրականագետ Էդ. Ջրբաշյանն անդրադարձել է այս բանավեճին³²:

Դ. Անանունի ծավալած գրական-գրաքննադատական-հրապարակախոսական գործունեությունը չէր կարող անուշադրության մատնվել ու արժանանում է գնահատության: 1913 թ. հունվարի 17-ին Հայ գրողների կովկասյան ընկերության վարչության նախագահ Հովհ. Թումանյանը և անդամ-քարտուղար Գյուտ քահ. Աղանյանը նրան տեղեկացնում են. “Վարչությունս սրանով հայտնում է Ձեզ, որ Ընկերությանս ընդհանուր ժողովը, համաձայն իր կանոնադրության 4-րդ հոդվածի, գաղտնի քվեարկությամբ ընտրեց Ձեզ Ընկերության անդամ”³³:

Հարկ է նկատել, որ 1913 թ. Դ. Անանունը հանդես է գալիս ժամանակի հասարակական-քաղաքական միտքը զբաղեցնող մի շարք խնդրահարույց հարցերի վերաբերող հոդվածաշարերով: Այսպես, 1913 թ. գրում է “Ազգային հարցը և դեմոկրատիան” վերնագրով

²⁴ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Կ. Միքայելյանի ֆ., թիվ 732:

²⁵ Տե՛ս “Գարուն” (Մոսկվա), 1912, գիրք III, էջ 99–128: Հմմտ. Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913): Կազմեց, ծանոթագրեց և հրատարակության պատրաստեց Եվա Մնացականյանը, Երևան, 2019, էջ 354–371:

²⁶ Տե՛ս “Բաքվի ձայն”, 09. IV. 1913:

²⁷ Տե՛ս “Բաքվի ձայն”, 18, 21. IV. 1913:

²⁸ “Բաքվի ձայն”, 26. IV. 1913:

²⁹ Հ. Սուրիսայան. Դարձյալ գրական քննադատության առիթով. – “Մշակ”, 15, 16. V. 1913:

³⁰ “Բաքվի ձայն”, 19. V. 1913, 02. VI. 1913:

³¹ “Բաքվի ձայն”, 05. VI. 1913:

³² Տե՛ս Է. Ջրբաշյան. Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1964, էջ 76–91:

³³ Դավիթ Անանունի նամակագրությունից. – ՊԲՀ, 1984, № 1, էջ 171:

հողվածաշարը³⁴, որտեղ, բանավիճելով բոլշևիկ գործիչներ Վ. Լենինի, Բ. Ստալինի, Ստ. Շահումյանի և մյուսների հետ, զարգացնում ու ամբողջացնում է ազգային-մշակութային ինքնավարության գաղափարը: Հողվածաշարին Ստ. Շահումյանը, «Այաքս» ստորագրությամբ, սուր արձագանքով պատասխանում է «Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին» վերնագրով 1914 թ. լույս տեսած գրքույկով³⁵: 1913 թ. Դ. Անանունը գրում է «Դարձյալ ազգային հարցը և դեմոկրատիան» հոդվածը³⁶, որտեղ քննարկում է «Просвещение» ամսագրում (1913, - 3, 4, 5) տպագրված «Ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան» վերնագրով մարքսիստ Կ. Ստալինի ծավալուն հողվածաշարում առաջադրված հարցերն ու մոտեցումները: Ազգային հարցի շուրջ ծավալված «մտքերի փոխանակությունը» Դ. Անանունն ավարտում է Վ. Լենինի և Ստ. Շահումյանի դեմ 1915 թ. գրած, սակայն 1917 թ. լույս տեսած «Մտքի տկարությունը ազգային հարցի լուծման խնդրում» վերնագրով հոդվածով³⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից նեթ Դ. Անանունի հրապարակախոսական, գրական ու գիտական գործունեությունը զուգակցվում է հասարակական-քաղաքական գործուն ակտիվությանը³⁸: Նա հայ հասարակական-քաղաքական այն գործիչներից, մտավորականներից է, ով, սթափ գնահատելով հայ ժողովրդի ճակատագրում Ռուսաստանի դերը, համարել է, որ հայ ժողովուրդը պետք է ունենա ռուսական կողմնորոշում: Ու ամեննին պատահական չէ, որ նա մասնակցել է ռուս-հայ գրական կապերի պատմության մեջ նշանակալի իրադարձություն համարվող, Մ. Գորկու նախաձեռնությամբ և խմբագրությամբ 1916 թ. ապրիլի վերջին Պետրոգրադում լույս տեսած «Հայ գրականություն ժողովածու»-ի հրատարակությանը: Ժողովածուն նվիրված էր ռուսահայերի ստեղծագործությանը և կազմված էր Վ. Տերյանի պլանով՝ Պ. Մակինցյանի ու Լ. Քալանթարի աշխատակցությամբ, այն յուրովի բողոք էր երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության դեմ: Ժողովածուն բացվում է Դ. Անանունի «Հայկական հարցը Ռուսաստանում» վերնագրով՝ XI բաժնից բաղկացած ուսումնասիրությամբ³⁹: Նպատակ չունենալով խոսել այս ծավալուն

³⁴ «Նոր հոսանք», 1913, № 1, մարտ, էջ 142–154, - 2, ապրիլ, էջ 358–372:

³⁵ Տե՛ս Ստ. Շահումյան. Երկերի լիակատար ժողովածու հինգ հատորով, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 373–426:

³⁶ «Նոր հոսանք», 1913, № 6, օգոստոս, էջ 1062–1071:

³⁷ «Գործ» (Բարո), 1917, № 3, մարտ, էջ 14–30:

³⁸ Մանրամասն տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. նշվ. հոդվ., էջ 118–120:

³⁹ Сборник армянской литературы. Под редакцией М. Горького. Петроград, 1916, с. V–XLVI. Գրող Ստեփան Զորյանը «21 օգոստոսի 1916» թվակիր նամակով Դ. Անանունին գրում է. «Միրելի Դավիթ // «Арм. Сборник»-ում տպագրված Ձեր հոդվածը մեծ աղմուկ է հանել վրացիների մեջ մի քանի ֆրագների առթիվ: Քութայիսում հրապարակվող «Միջօրարի» թերթի 4–5 համարում Կիյա Աբաշի-ձեն «Բմ-ամ» կեղծանունով հայհոյում է Ձեզ: Անպայման «Մշակում» քաղվածքներ կտանք, որից գաղափար կկազմվեք...» (Հ. Բ. Աբրահամյան. Հայ գրողների նամակները Դավիթ Անանունին, էջ 200):

ու արժեքավոր աշխատության մասին՝ ասենք, որ նախքան դրա տպագրվելը Պ. Մակինցյանը հետաքրքիր դիտարկումներով ու առաջարկներով նամակ է գրել հեղինակին⁴⁰:

1916 թ. Բաքվում լույս է տեսնում Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870)» վերնագրով աշխատության առաջին հատորը: Գրքի առաջաբանում հեղինակը գրում է. «... աշխատության մեջ մենք ջանացել ենք թափանցել հայ հասարակական կյանքի խորքը, հասկանալ և լուսաբանել այն բոլոր երևույթները, որոնց պատմական դասավորումով կառուցվել է մեր ինքնօրինակ գոյության պատվանդանը: Այստեղ մենք պատմական անցուդարձերի և դեպքերի նկարագրությամբ չենք զբաղվել: Չեն զբաղեցրել մեզ նաև պատմական գործիչներն իրենց կատարած գործերով: Մեր նպատակն է եղել դիտել մասսայական կյանքը, ըմբռնել հասարակական հաստատությունների իմաստը, հետևել նրանց ծագման, զարգացման և անկման ընթացքին, խելամուտ լինել ժամանակի տիրող և պայքարող գաղափարականությանը, առհասարակ ուսումնասիրել մեր քաղաքացիական զարգացման գործոնները»⁴¹:

... Արխիվային նյութերից, տարբեր անձանց հետ ունեցած նամակագրությունից պարզվում է, որ 1914–1915 թթ. Դ. Անանունը ձեռնամուխ է եղել թերթերի հրատարակության, սակայն մեզ չհաջողվեց գտնել այդ մասին կոնկրետ որևէ տեղեկություն: Նկատենք, որ նա այդ նույն ժամանակահատվածում՝ 1914–1916 թթ., հազվադեպ է հանդես եկել մամուլի էջերում: Դրա խոստովանությունը 1916 թ. սեպտեմբերի 23-ին նրան գրած Աջ. Հովհաննիսյանի նամակի հետևյալ տողերն են. «Վաղուց է չես երևում թերթերում: «Մշակը» չորացավ առանց քեզ, տարաբախտաբար ոչ միայն «Մշակը», այլև «Հորիզոնը». այդ «չբերք կինը» կայտառանում էր, գոնե երբ առիթ էր հանդիսանում նիզակներ ճոճել քո դեմ»⁴²:

1916 թ. ամռանը Դ. Անանունը և Պ. Մակինցյանը նախաձեռնում են Բաքվում հրատարակել «Գործ» անվանումով ամսագիրը: Մամուլի էջերում տպագրվում է պարբերականի հավատոտ հանգանակը, ու աշխատակցելու են հրավիրվում հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային գործիչներ⁴³: Ինչ-ինչ պատճառներով Դ. Անանունը չի ընդգրկվել ամսագրի խմբագրական խորհրդի կազմում⁴⁴, սակայն պարբերականում տպագրված բովանդակայից հոդվածների հեղինակ է:

⁴⁰ Տե՛ս ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 80, թ. 1–2:

⁴¹ Դ. Ա ն ա ն ո ն ւ ն. Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870), հ. առաջին, Բաքու, 1916, էջ I:

⁴² Դավիթ Անանունի նամակագրությունից, էջ 174:

⁴³ Այս կապակցությամբ Աջ. Հովհաննիսյանը հետաքրքիր նամակներ է գրել Դ. Անանունին. տե՛ս նույն տեղում, էջ 173–174, ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 74:

⁴⁴ «Գործ» գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագիրը լույս է տեսել 1917 թ. հունվարի 1-ից 1918 թ. կեսերը: Խմբագիրը Կոստանդին Կրասիլնիկյանն էր:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Դ. Անանունը շարունակում է խմբագրական-հրատարակչական գործունեությունը, և գաղափարակից ընկերոջ՝ Գ. Պիճիկյանի հետ 1917 թ. Բաքվում հիմնում են «Բանվոր» շաբաթաթերթը: Բնչպես նկատվել է, Դ. Անանունը եղել է պարբերականի հիմնական հոդվածագիրը: Նա հանդես է եկել գավառների դրության մասին, արևելահայոց համագումարի նախապատրաստության և անցկացման, «Ազգային տերիտորիա» խորագրով Անդրկովկասի վարչական բաժանման խնդիրներին վերաբերող հոդվածաշարերով: Չի եղել որևէ հարց կամ թեմա, որին նա անդրադարձած չլինի իր հրապարակումներում՝ սկսած մեծ քաղաքականությունից, վերջացրած դայրոցական-կրթական ու մշակութային խնդիրներով: Ազգային հարցում Անանունը պաշտպանում էր «Անբաժան ու հզոր Ռուսաստանի» գաղափարը: Անդրադարձել է նաև Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին ու դրանք որակել որպես բոլշևիկների կողմից սեփական երկրի աճուրդի կազմակերպում: Գրել է Բաքվի 1918 թ. մարտյան արյունալի դեպքերի մասին, հուզիչ մահախոսական հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչ, հայ էսեռների ղեկավար, դեպքերի նահատակ Լևոն Աթաբեկյանի հիշատակին և այլն⁴⁵:

Փետրվարյան հեղափոխությունը ինչպես Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող բոլոր ազգերին, այնպես էլ արևելահայությանը ժողովրդավարական վերափոխումների, ազգային վերածննդի ու իր ներքին կյանքը կարգավորելու հնարավորություններ ընձեռեց: 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցած Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը պետք է լուծում տար ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությանն առնչվող և հայ ժողովրդի առջև ծառայած մի շարք կարևորագույն հարցերի: Խորհրդակցությանը մասնակից հայ հասարակության գրեթե բոլոր խավերի՝ տարբեր և զանազան հոսանքների, կուսակցությունների, դասակարգերի ներկայացուցիչները (բոլշևիկները բոլորտեղ էին համախորհրդակցությունը) քննարկեցին բազմաթիվ հրատապ հարցեր: Համախորհրդակցությանը հրավիրվել է նաև Դ. Անանունը⁴⁶: Սեպտեմբերի 30-ին Արտիստական ընկերության ակումբի դահլիճում կայացած համախորհրդակցության երկրորդ նիստի օրակարգի առաջին՝ «Քաղաքական մոմենտը և դրա հետ կապված խնդիրները» հարցի հիմնական զեկուցողներ Ս. Վրացյանից ու Տ. Բեզգադյանից հետո հանդես է եկել Դ. Անանունը: «Ահա այստեղ հավաքվել ենք հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ շատ կարևոր խնդիրներ լուծելու: Պետք է մտածենք, թե ինչպիսի քաղաքականություն վարենք երկրի այս դառն դրության ժամանակ: Արդյո՞ք մեր պատմական անցյալը մեզ իրավունք է տալիս ասելու, թե մեր գործը չէ, մեր տունը գյուղի ծայրումն է: Հայ մտավորականությունը և նրա սխալը և թյուր դաստիարակությամբ սնված մասսան կարծում էին, թե մենք գործ չունենք կատարելու սահմանից այն կողմ, իսկ այս

⁴⁵ Տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922 թթ., հ. 2, էջ 693–694:

⁴⁶ Հրավերի տեքստում գրված է. «Ազգային համախորհրդակցություն // Թիֆլիս // Տոմսակ -138 // Քաղաքացի Դավիթ Տեր-Դանիելյան // Պատգամավոր Հայ սոց-դեմոկ. կուսակցությունից // Կազմակերպչական բյուրո // 27-ին սեպտ. 1917 թ. // Տոմսակը գուտ անվանական է» (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 113, թ. 4):

կողմը ոչինչ չունենք: Չլինի թե այսպիսի քաղաքականություն [ենք] վարելու: Չարիք առաջ կգա սահմանից այս կողմը գործելու ժամանակ, ասում են սխալ մտածողները: Մեր խելահաստությունից է կախված, այնպես որ վտանգ չգա: Մակայն չտարվենք ֆանտազիաներով: Շատերը մտածում են, թե թող ծայրահեղ տարրերը, մեծամասնականներն անցնեն գործի գլուխ, որպեսզի վարկաբեկվեն և այնուհետև դադարեն մասսայի վրա ազդեցություն ունենալուց: Մակայն այս կերպ մտածելով, չարաչար սխալվում են: Այս գործելակերպի և մտածելակերպի հաջողության դեպքում հայությունը հռչակված կլինի, – ասում է Դ. Անանունը և շարունակում: – Ռուս ժողովրդի հարցը ուրիշ է: Նրանք այնքան բազմաթիվ են, այնպիսի հսկա ուժ և թիվ են կազմում, որ կհռչակվեն, կջնջվեն, բայց էլի կվերականգնվեն, կվերակենդանանան, իսկ հայերը՝ ոչ: Այս ժողովուրդը մի կատարյալ գերեզմանոց կդառնա այդպիսի պարագայում: Այնպես պետք է անենք, որ վերջին հանգամանքը երբեք տեղի չունենա: Եվ Ռուսաստանը իրենից ավելի լավ քաղաքացիներ ունենա հանձին մեր: Մեր երախտավոր գործիչները կարծել են, թե մեր բախտը և երջանկությունը ռուս ժողովրդի հետ կապված լինելու մեջն է և միայն այդ դեպքում հայ ժողովուրդը կարող է գրաստային վիճակից դուրս գալ: Դժբախտաբար անցալուս եղել ենք այնպիսի մի իշխանության իրավունքի տակ, որ մի կողմից գլխներիս բամբակ էլ են, իսկ մյուս կողմից՝ շոյել, նայած իր օգուտներին: Մենք ուզում ենք Ռուսաստանի հետ լինել, առանց մեր առանձին տնակն ունենալու: Ես գալիս եմ մի բռպե այն եզրակացության, թե կոալիցիան անհրաժեշտ է: Դեռ 60-ական թվականներին մեր նշանավոր գործիչ Ստ. Նազարյանը քարոզում էր, թե իբրև Ռուսաստանի քաղաքացիներ՝ կազմենք նրա մի մասը: Իմ մի խումբ ընկերներն ինձ հանձնարարել են այսպես ասել, բայց կան նաև ընկերներ, որոնք եկել են այն եզրակացության, թե փրկությունը իշխանությունը դեմոկրատիայի հանձնելու մեջն է: Համենայն դեպս, կոալիցիան եթե կազմվելու է լինի, եթե բուրժուազիան ու դեմոկրատիան ձեռք ձեռքի տված գործեն, պետք է վստահ լինենք, որ դեմոկրատիայի ժամանակավոր գործակիցը քար չունի յուր թևի տակ⁴⁷:

Դ. Անանունի ելույթը տեղիք է սովել բանավեճերի, ինքն էլ մասնակցել է քննարկված մյուս հարցերին: Հարկ չհամարելով անդրադառնալ համախորհրդակցության 12 նիստերի

⁴⁷ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմ.՝ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիսյան, պատ. խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2004, էջ 169–170: Ի դեպ, նկատենք, որ 1917 թ. հունիսին, երբ ժամանակավոր կառավարության որոշումով բանակի ազգայնացման գործընթաց էր սկսվել, Դ. Անանունը գրել է. “Ազգային գորքը չէ, որ անվտանգ պետք է պահի Կովկասը: Այդ պաշտոնը վերապահվում է ուժեղ Ռուսաստանին: Ամեն մի հայ պետք է իմաստություն ունենա դատելու, որ իր անվտանգությունը պայմանավորված է Ռուսաստանի ամբողջական անվտանգ գոյությամբ” [“Բանվոր” (Բաքու), 18. VI. 1917]:

ընթացքում ծավալված քննարկումներին, ընդունված բոլոր որոշումներին⁴⁸՝ արձանագրենք. “... խորհրդածոդովը ցույց տվեց և համոզեց ամենքին, բոլոր հոսանքների և կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, որ ներկա քաղաքական տագնապայից թուլեին, երբ հայ ժողովրդի համար կյանքի և մահի խնդիրն է լուծվում, անհրաժեշտ է ամենքի միությունը, համագործակցությունը և համերաշխ գործունեությունը”⁴⁹: Համախորհրդակցության աշխատանքների արդյունքում ստեղծվեց 15 անդամից բաղկացած Ազգային խորհուրդ, 6 սեկցիա. Դ. Անանունն ընդգրկվեց “Ազգամիջյան հարաբերությունների և տեղական իշխանությունների հարցեր” անվանումով 3-րդ սեկցիայում:

Դ. Անանունի ակտիվ մասնակցությամբ 1917 թ. հոկտեմբերի 3-7-ը Թիֆլիսում գումարվում է հայ սոցիալ-դեմոկրատների խորհրդակցությունը, որին մասնակցում էր ՌՄԴԲԿ և ՄԴԲՀԿ 70 անդամ՝ Երևանից, Էջմիածնից, Թիֆլիսից, Բաքվից, Շուշիից, Բաթումից: Համաժողովը որոշում է միավորել ուժերը՝ Անդրկովկասում սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարների տարածման համար, ստեղծել կազմակերպչական միություն, սակայն միավորումը ինչ-ինչ պատճառներով չի կայանում:

1918 թ. մարտի 30-ից ապրիլի 1-ին Բաքվում տեղի ունեցան ծանր մարտեր մուսավաթական ուժերի և Բաքվի խորհրդային իշխանության (Կոմունայի) զորքերի միջև: Արդյունքում՝ եռօրյա մարտերում Բաքվի կոմունայի և Հայոց ազգային խորհրդի համագործակցության շնորհիվ մուսավաթական խռովությունը ջախջախվեց: Արևելյան Անդրկովկասի բաքվաբնակ հայերի կազմակերպության գործադիր կոմիտեի նախագահ Դ. Անանունին Ազգային խորհուրդը, Հ. Յ. Դաշնակցության գործուն աջակցությամբ, “մուսուլանների հատուկ խնամատար-կոմիսար” նշանակեց քաղաքի հայկական մասում ապրող կամ պատասպարված մահմեդականների վրա: Նրան տրված էր վերջիններիս անվտանգությունն ապահովելու լիազորություն: Նրանց տրամադրվում էր սնունդ և բժշկասանիտարական անհրաժեշտ օգնություն⁵⁰: Խաղաղության հաստատումից հետո Ազգային խորհուրդն իր խնամակալության տակ գտնվող բոլոր մահմեդականներին՝ Դ. Անանունի ու Բաքվի պարսից հյուպատոսի քարտուղարի կազմած արձանագրություններով, պահապանների ուղեկցությամբ փոխադրեց քաղաքի մուսուլմանական մաս:

1918 թ. հուլիսի վերջին Դ. Անանունը “մի խումբ ընկերների հետ հատուկ հանձնարարությամբ”⁵¹ թողնում է Բաքուն՝ Հյուսիսային Կովկասով Թիֆլիս, ապա Ղարաբաղ անցնելու համար: Այդ թվականի ամռանն ու աշնանը, ինչպես գրում է Դ. Անանունը, “...

⁴⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.), էջ 159–284:

⁴⁹ “Մշակ”, 20. X. 1917:

⁵⁰ “Արև” (Բաքու), 11. IV. 1918, Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918–1920 թթ., պատ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Ա. Ղազիյան, Երևան, 2003, էջ 28:

⁵¹ “Մշակ”, 23. III. 1919:

ստիպված եղա թափառել Աստրախանի շրջանում և Հյուսիսային Կովկասում⁵²: Աստրախանում, ապա Պյատիգորսկում հանդիպումներ է ունենում երկրամասում գտնվող ՌՄՖՍՀ Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին առընթեր Հայկական գործերի կոմիսար Վ. Ավանեսովի տեղակալ, բանաստեղծ Վահան Տերյանի հետ: “Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ” վերնագրով հուշերում Դ. Անանունը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում՝ հանդիպումների մասին: Այդ օրերին նա, որպես “հակահեղափոխական”, ձերբակալվում է և նետվում Էսենտուկիի բանտը. նրա ու մի երկու ուրիշ ձերբակալվածների համար բանաստեղծը “երաշխավոր է կանգնում” և ազատում բանտից: “Եթե Հանքային Ջրերում հալածանքի ենթարկված հայ մտավորականներս, – գրել է Անանունը, – անվորձ մնացինք – ապա այդ պարտական ենք բացատրելու Վ. Տերյանին”⁵³:

Հյուսիսային Կովկասում 4–5 ամիս դեզերելուց հետո՝ 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբին, Դ. Անանունը հասնում է Թիֆլիս: Այդ մասին մամուլի հաղորդագրության մեջ կարդում ենք. “Երկու օր առաջ Հյուսիսային Կովկասից Փոթիի վրայով Թիֆլիս հասավ Դավիթ Անանունը: Նա եղել է Ս. Խաչում, Ստավրապոլում, Պյատիգորսկում, Եկատերինոպոլում և ուրիշ տեղեր ...”⁵⁴: Թիֆլիսում Դ. Անանունը “մի ցասկոտ հոդված էր գրել ուղղված հայ հասարակությանը, որտեղ կոչ էր անում շուտափույթ օգնություն հասցնել Հյուսիսային Կովկաս կարիքի ճիւղաններում տառապող հայ գրողներին ...”⁵⁵: Իսկ դրա պատճառն այն էր, որ “Շիրվանզադեն հախուռն հարձակում գործեց Վ. Տերյանի վրա, մեղադրելով նրան հայահալած քաղաքականության մեջ: Ես պաշտպանեցի բարեկամիս ու բացատրեցի, որ ընդհակառակը

⁵² Դ. Ա ն ա ն ու ն. Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. – “Հայաստանի կոռպերացիա” (Երևան), - 13, հուլիսի 15, 1920, էջ 521, ն ու յ ն ի՝ Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. – Վահան Տերյան: Տերյանագիտություն և մատենագիտություն: Գիրքը հրատարակության է պատրաստել Ա. Բոյանը, Երևան, 2011, էջ 145: Ի դեպ, նկատենք, որ Վ. Տերյանի մասին Դ. Անանունի հուշերը տեղ չեն գտել խորհրդային տարիներին հրատարակված “Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում” ժողովածուում (կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Վ. Պարտիզունին, Երևան, 1964):

⁵³ Տե՛ս Դ. Ա ն ա ն ու ն. Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. – “Հայաստանի կոռպերացիա”, - 13, հուլիսի 15, 1920, էջ 524:

⁵⁴ “Մշակ”, 07. XII. 1918: Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Բագրատ Եյիսկոպոսի, խորհրդի գործերի վարիչ Հ. Մանանդյանի, խորհրդի անդամ-քարտուղար Բ. Իշխանյանի՝ Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին հասցեագրած 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ով թվագրված նամակում կարդում ենք. “Ձեր հեռագիրը Դավիթ Անանունի մասին ստացվել է աղճատված և կիսատ. նրան Թիֆլիս ուղարկելու վերաբերյալ խոսքերը պակասում են, գրված է միայն, որ տրվի նրան 500 ռուբլի: ... Դավիթ Անանունը վաղուց է արդեն, որ Բաքվից բացակա է և ինչպես լսել ենք, գտնվում է այժմ Պյատիգորսկում, ուստի և անկարող եղանք Ձեր հայտարարությունը նրա նկատմամբ կատարել” (Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918–1920 թթ., էջ 152–153):

⁵⁵ Ա. Զ ա ք ա ղ ա ն. նշվ. հրատ., էջ 252: Հանքային Ջրերում գտնվող հայ մտավորականների և քաղաքացիների նյութական ծանր վիճակի մասին տե՛ս “Մշակ”, 19. II. 1919, 12, 14. III. 1919:

Հյուսիսային Կովկասում հայ մտավորականներն նրա միջամտությանն ենք պարտական մեր կյանքը: Այս իմաստով էլ լուրեր տպագրվեցին Թիֆլիսի թերթերում: Իսկ այս ճշմարտապատում լուրերի հետևա նքը: Մոսկվայում հայ փոքրոգի բոլշևիկների կողմից հալածանք Տերյանի դեմ. թե նա պաշտպանել է հակահեղափոխականներին: Եվ Տերյանն իր մեծարտության պատճառով գրկվում է հայկական կոմիսարի օգնականի պաշտոնից և ստորադասվում հասարակ կոմունիստների շարքը: Այսպես է պատմում մի արժանահավատ աղբյուր⁵⁶:

... Իր կենսագործունեության ողջ ընթացքում՝ հատկապես 1918–1920 թթ., Լեոնային Ղարաբաղում տիրող իրավիճակը խորապես մտահոգել է Դ. Անանունին, և նա քանիցս այցելել է երկրամաս, սպա իր տպավորությունները հողվածաշարերի միջոցով հաղորդել հայ հանրությանը: 1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» նախագահ Հովհ. Թումանյանի՝ Դ. Անանունին հասցեագրած նամակից հայտնի է դառնում, որ, ըստ պայմանավորվածության, հանձնաժողովը նրան հանձնարարել է ուսումնասիրել Ղարաբաղի (Շուշիի և Ջանշիրի գավառների) հայ բնակչության կրած նյութական վնասները և տվել է մեկ ամիս ժամկետ⁵⁷:

Հովհ. Թումանյանը դեկտեմբերի 14-ին գորավար Անդրանիկին գրած նամակում, խոսելով հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին, նաև նշում է. «Գրաբերս՝ պ. Դավիթ Անանունը, մեր կողմից գալիս է լիազոր՝ Ղարաբաղում կազմակերպելու էս գործը (խոսքը՝ «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» աշխատանքների մասին է. – Ա. Ջ.): Խնդրում եմ աջակցություն ցույց տաս նրան, եթե հարկավոր լինի»⁵⁸:

1918 թ. դեկտեմբերի վերջին Դ. Անանունը Թիֆլիսից մեկնում է Ղարաբաղ: 1919 թ. փետրվարի սկզբին Ղարաբաղից վերադառնում է և փետրվարի 12-ին, որպես երկրամասից նոր վերադարձած գործիչ, մասնակցում է Ղարաբաղի հայրենակցական միության նիստին⁵⁹:

⁵⁶ Դ. Ա ն ա ն ու ն. Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. – «Հայաստանի կոոպերացիա», 13, հուլիսի 15, 1920, էջ 525:

⁵⁷ Տե՛ս Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ Անուշավան Զաքարյան, Երևան, 2005, էջ 44–45: Դ. Անանունն ակտիվորեն մասնակցել է Հովհ. Թումանյանի դեկավարությամբ գործող վերոհիշյալ բյուրոյի աշխատանքներին: Այդ մասին են վկայում նաև բանաստեղծի նամակները Դ. Անանունին թվագրված 28 նոյեմբերի 1919 թ., 1920 թ. հունվարի երկրորդ տասնօրյակ (Հովհ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1999, էջ 340, 342):

⁵⁸ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. նշվ. ժող., հ. 10, էջ 300:

⁵⁹ Տե՛ս «Մշակ», 15. II. 1919: Ի դեպ, թերթը փետրվարի 9-ի համարում տեղեկացնում է. «Այս օրերս Ղարաբաղից Թիֆլիս եկած Դավիթ Անանունը (Տեր-Դանիէլեան) վաղվանից մտնում է «Մշակի» խմբագրական կազմի մեջ»: «Մշակի» խմբագիր Լ. Քալանթարի ստորագրությամբ «1919 թ. մարտի 1»-ով թվագրված վկայական է տրվել, ըստ որի՝ նա թերթի խմբագրական խորհրդի անդամ է (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 3):

Ղարաբաղ կատարած ուղևորության վերաբերյալ յոթ մասից բաղկացած նրա հոդվածաշարը տպագրվում է «Մշակ» թերթի 1919 թ. փետրվար-մարտի համարներում՝ «Ղարաբաղ (ուղևորի դիտողություններ)» վերնագրով: Դրանցում մանրամասն անդրադառնում է 1918 թ. Ղարաբաղում տեղի ունեցած իրադարձություններին, մասնավորապես՝ հայության առաջին երեք համագումարներին, դրանց ընդունած որոշումներին⁶⁰:

Այս ողջ ընթացքում Դ. Անանունը ոչ միայն հետևում է Անդրկովկասում, մասնավորապես հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական զարգացումներին, այլև ուշադրության կենտրոնում է պահում գրական-մշակութային իրադարձությունները: Այսպես, 1919 թ. փետրվարից մայիս փառավորապես տոնվում է մեծն Թումանյանի 50-ամյակը: Հայ, վրացի, ռուս հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային բազմաթիվ գործիչներ շնորհավորում են Ամենայն հայոց բանաստեղծի հոբելյանը: Անմասն չի մնում նաև Դ. Անանունը. նրա «Հարգանքի խոսք Հովհ. Թումանյանին» վերնագրով հոդվածով է բացվում «Մշակ» թերթի փետրվարի 20-ի համարը:

... Ինչպես հայտնի է, Դ. Անանունը Հայաստանի Հանրապետության պարենավորման նախարարությունից ստացել է նախարարության քարտուղարի պաշտոնը ստանձնելու առաջարկ: Նրան ուղղված Ք. Վերմիշյանի 1919 թ. մայիսի 16-ի նամակից պարզվում է, որ դեռևս ապրիլին նրանց միջև այդ հարցում եղել է պայմանավորվածություն: Մայիսի 3-ին Դ. Անանունը Ք. Վերմիշյանին տեղյակ է պահել իր ուշանալու մասին: Վերջինիս հրաժարականի պատճառով, սակայն, այդ նշանակումը տեղի չի ունենում: Դրանից հետո՝ հունիսի վերջերին, Դ. Անանունը մեկնում է Ղարաբաղ⁶¹: Այդ մասին տեղեկանում ենք Ստ. Զորյանի՝ Ղարաքիլիսայից 1919 թ. հուլիսի 6-ին նրան հասցեագրած նամակից. «Միմոն Հախումյանը պատմեց, որ իբրև Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ մեկնել էս դեպի Ղարաբաղ, բայց Ադրբեջանի կառավարությունը քեզ չի ընդունել: Ցավում եմ, որ անհաջողության էս հանդիպել քո դիվանագիտական առաքելության հենց առաջին քայլին: Բայց մի վիատիք»⁶²:

***

1919 թ. հունիսի վերջին – հուլիսի սկզբին Դ. Անանունը Թիֆլիսից փոխադրվում է Երևան ու ակտիվորեն մասնակցում Հայաստանի առաջին Հանրապետության հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային կյանքին: Այստեղ ևս նա մտադրվում է

⁶⁰ Տե՛ս «Մշակ», 11, 14, 18, 21, 22, 27. II. 1919, 02. III. 1919:

⁶¹ Տե՛ս ն. Չ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. նշվ. հոդվ., էջ 121:

⁶² ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 35: Հմմտ. Հ. Բ. Աբրահամյան. Հայ գրողների նամակները՝ Դավիթ Անանունին, էջ 202: Ըստ 1919 թ. հունիսի 25-ին Դ. Անանունին տրված վկայականի (№ 2411)՝ նա եղել է Հայաստանի Հանրապետության կողմից ներկայացուցիչ «Շուշու հարցի առթիվ» (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 7):

հիմնել պարբերական ու զբաղվել խմբագրական-հրատարակչական գործունեությամբ: Դրա խոստուն վկայություններից են Ստ. Ջորյանի՝ 1919 թ. հուլիսի 6-ին Ղարաքիլիսայից Դ. Անանունին գրած նամակի հետևյալ տողերը. «Այժմ ինձ հետաքրքրում է, թե ինչպե՞ս է առողջությունդ, ի՞նչ ես անելու այսուհետև և ի՞նչ մտադրություններ ունես: Արդյոք աջողվո՞ւմ է «Ազդարարի» հրատարակությունը, թե այդ հարցն էլ քնեց, ինչպես շատ ուրիշ հարցեր: Իմացա, որ Մայիլյանները ուզում են գնել (թե արդեն գնել են) «Մշակը» Երևան փոխադրելու նպատակով: Գիտեմ «Մշակի» վիճակը, Լ. Քալանթարի շնորհիվ, քեզ չէր հետաքրքրում, բայց հիմա պետք է որ հետաքրքրի: Որքան գիտեմ Մայիլյանները լուրջ մարդիկ են և կարող են ապահովել թերթը: Ապահով եմ, որ խմբագրի պաշտոնը չես մերժի, եթե առաջարկ լինի: Այս հարցերը շոշափում եմ նրա համար, որովհետև գրական գործը քեզ (ինչպես և ինձ) հետաքրքրում է ավելի, քան որևէ ուրիշ բան»⁶³: Ձեռնարկը, սակայն, չի հաջողում:

Շուտով Դ. Անանունը հրավիրվում է աշխատելու ՀՀ ներգաղթի և վերաշինության վարչությունում: Նա իր ծրագրային մտադրությունները, այն է՝ հայահավաքման նպատակով ներգաղթ կազմակերպելու անհրաժեշտության և կարևորության խնդիրը, շարադրում է հուլիսի 24-ին վարչության պետ Ա. Մաքսապետյանին ներկայացրած հետևյալ զեկուցագրում. «Մեր կառավարության օրինական մտահոգությունը պիտի կազմե հայրենիքի նվաճումը: Հայ տարրի ցիրուցան վիճակը պիտի գտնի իր վախճանը, և կառավարությունը համար ու ծրագրված աշխատանքով պիտի գլուխ բերի հայահավաքման գործը: Հայրենիքի նվաճումը հնարավոր կլինի միայն այն ժամանակ, եթե հայրենիքի սահմաններից դուրս մնացող հայության հաստատվածներն ու բեկորները գան ամփոփվելու մեզ բաժին մնացած տերիտորիայի վրա: Դա էլ կլինի թերի գործ, եթե Հայաստանի տերիտորիայի վրա գտնվող հայությունը բնակության այնպիսի վայրեր չգրավե, որ դրանով անջատված լինի հայ տարրի քաղաքական-տնտեսական բարգավաճումն ու հզորացումը, ինչպես և պետականության հիմքերի ամրացումը... Մենք սակավաթիվ ժողովուրդ ենք և անթույլատրելի կլինի, եթե հայահավաքման գործը վարենք տարերային եղանակով, որ նշանակում է՝ թե՛ վտանգել ժողովրդի ֆիզիկականը և թե՛ պակաս նպատակահարմար գործ կատարել հայրենիքի նվաճման տեսակետից»⁶⁴: Աշխատանքի նշանակումը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով տեղի չի ունենում:

1919 թ. սեպտեմբերի 28-ին ստեղծվում է Հայաստանի գրական ընկերությունը, որի վարչության ամենասկսիվ անդամներից է եղել Դ. Անանունը: Կազմակերպվել են գրական միջոցառումներ, որտեղ նա հանդես է եկել և՛ զեկուցումներով, և՛ բացման խոսքերով: Այսպես, նոյեմբերի 29-ին խորհրդարանի դահլիճում տեղի է ունեցել Հայաստանի գրական ընկերության 6-րդ երեկոն, որտեղ բանախոսել է «Ո՞վ ինչպես էր կամենում հավաքել հայոց ազգը՝ Ստ. Նազարյան, Գր. Արծրունի և Րաֆֆի» նյութի մասին, դեկտեմբերի 6-ին էլ բացելով 7-րդ գրական երեկոն և «տաճիկների Կովկասից հեռանալու տարելիցի առթիվ մի քանի

⁶³ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 35: Հմմտ. Հ. Բ. Աբրահամյան. Հայ գրողների նամակները Դավիթ Անանունին, էջ 202:

⁶⁴ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 6:

խոսքով դրվատեց հայ ցեղի հերոսամարտը և առաջարկեց ... հոտընկայս հարգել ազատության և արդարության համար մարտնչողների հիշատակը”: Դեկտեմբերի 23-ին դարձյալ խորհրդարանի դահլիճում Դ. Անանունը հանդես է գալիս “Սոց. դեմոկրատները և սոց. հեղափոխականները հայ իրականության մեջ” թեմայով և այլն⁶⁵: Բացի այդ, 1920 թ. ապրիլի 29-ին Վրթանես Փափազյանի թաղման արարողության ժամանակ նա Հայաստանի գրական ընկերության կողմից խոսել է գրողի կյանքի ու գործունեության մասին⁶⁶: Մայիսի 14-ին էլ ՀՄԴԿ-ի կազմակերպած 3-րդ դասախոսությանը բանախոսելու էր “Մեր քաղաքական դեգերումները (Արևելք, թե՛ Արևմուտք)” նյութի մասին⁶⁷:

1919 թ. օգոստոսին Դ. Անանունը նշանակվում է Հայկոռպի պաշտոնաթերթի՝ “Հայաստանի կոռպերացիա” երկշաբաթաթերթի խմբագիր: Հայաստանի պառլամենտի կողմից 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ին ստրված վկայականի համաձայն՝ Դ. Անանունին՝ “Հայաստանի կոռպերացիա” թերթի խմբագրին, “նախագահության կարգադրությամբ թույլատրված է հաճախել պառլամենտի նիստերին”⁶⁸: Բազմաժանր այս պարբերականում արծարծվում են տնտեսական, հողային, սոցիալական բնույթի խնդիրներ, բերվում են վիճակագրական տվյալներ Հայաստանում տնտեսական տեղաշարժերի, կոռպերացիայի տարբեր ձևերի զարգացման վերաբերյալ: Դ. Անանունի ջանքերով “Հայաստանի կոռպերացիա”-ն էլ ավելի հետաքրքիր բովանդակություն է ստանում, երբ խմբագիրը դիմում է հայ մտավորականության նշանավոր դեմքերին՝ պարբերականին աշխատակցելու խնդրանքով: Ստեղծվում է “Գրական բաժին”, ուր տպագրվում են հայ և օտար հայտնի գրողների գործերից: Պարբերականին ակտիվորեն աշխատակցում են Ե. Չարենցը, Ստ. Ջոռյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Վ. Թոթովենցը, Արմ. Տիգրանյանը, Հովհ. Թումանյանը, Կ. Միքայելյանը և ուրիշներ, որոնց աշխատակցության շնորհիվ պարբերականը մեծ հետաքրքրությամբ է ընթերցվել հանրության կողմից: Երկշաբաթաթերթի էջերում ամենից հաճախակի տպագրվում են Դ. Անանունի հոդվածները և նյութերն ամենատարբեր թեմաներով՝ սկսած հողային խնդրից ու կոռպերատիվներից, վերջացած Հայկական հարցով, միջազգային քաղաքականության հիմնախնդիրներով, հասարակական-քաղաքական, ազգային-կուսակցական բնույթի բազում հարցերով: Այսպես, օրինակ, “Տնտեսական հեռանկարներ”, “Լևոն Աթաբեկյան. կյանքը և հասարակական-գրական գործունեությունը”, “Մեր քաղաքական դեգերումները” հոդվածաշարերը, “Ղարաբաղ” վերնագրով հոդվածը, բազմաթիվ գրախոսականներ, հիշատակի խոսքեր: Այդ ժամանակաշրջանում Դ. Անանունը Հայաստանի և հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշման հարցում նախապատվությունը տալիս է արևմտյան կողմնորոշմանը: Այդ ոգով է

⁶⁵ Համապատասխանաբար տե՛ս “Հառաջ” (Երևան), 03, 10, 27. XII. 1919:

⁶⁶ “Հառաջ”, 05. V. 1920:

⁶⁷ “Հառաջ”, 14. V. 1920:

⁶⁸ Տե՛ս ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 5: “Հայաստանի կոռպերացիա” երկշաբաթաթերթը լույս է տեսել 1919 թ. հունվարից, որպես Հայկոռպի վարչության օրգան, հիմնադիր խմբագիրն էր ՀՅԴ գործիչ, հրապարակախոս Միմոն Վրացյանը:

շարադրված “Ամերիկայի բազուկը” վերնագրով հոդվածը⁶⁹: Ի դեպ, բազմազան թեմաներով գրելու մասին Դ. Անանունը խոսում է դեռևս 1911 թ. Կ. Միքայելյանին ուղղված նամակում. “Առհասարակ, ինձ վիճակվում է գրել բազմազան ուղղությամբ և բովանդակությամբ և դա այն պատճառով, որ մի պարբերական պահանջում է բովանդակության զանազանություն, իսկ դրա համար մեր բարեկամները մատր-մատի չեն խսկում և մի բան ուղարկելով հեռու են կենում և հանդիսատես դառնում”⁷⁰:

1920 թ. մարտի 16-ին տրված վկայականի համաձայն՝ Դ. Անանունը “Հայկոռայի Հրատարակչական բաժնի վարիչն է”⁷¹: Նկատենք, որ այս ընթացքում, բացի “Հայաստանի կոռպերացիա”-ն խմբագրելուց, նա Ս. Վրացյանի ու Եր. Հարությունյանի հետ խմբագրել է խորհրդարանի նախագահության նախաձեռնությամբ մեկ անգամ տպագրված “Բանակի օրը” թերթը⁷²:

... 1920 թ. հունվարին Դ. Անանունը, Ստ. Չորյանը, Բ. Բշխանյանը, Յ. Խանգաղյանն ու այլ համախոհներ ձեռնամուխ են լինում Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (ՀՄԴԿԿ) ստեղծման գործին և հունվարի 20-ին հանդես են գալիս հայտարարությամբ ու նշանաբանով⁷³: Մայիսի 28-30-ին Ալեքսանդրապոլում տեղի է ունենում կուսակցության խորհրդաժողովը, որն ընդունում է ծրագրային փաստաթուղթ, ընտրում է Կենտրոնական կոմիտե, հանդես է գալիս որպես Հայաստանի անկախության ջերմ կողմնակից և բացասական վերաբերմունք հայտնում խորհրդային իշխանության հաստատման նկատմամբ⁷⁴: Այդ շրջանում գրած բազմաթիվ հոդվածներում և հրապար-

⁶⁹ Տե՛ս “Հայաստանի կոռպերացիա”, № 14, օգոստոսի 31, 1919, էջ 417-419:

⁷⁰ ԳԱԹ, Կ. Միքայելյանի ֆ., թիվ 732:

⁷¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 8:

⁷² “Բանակի օր” (Երևան), 21. XII. 1919:

⁷³ “Հառաջ”, 01, 10. II. 1920:

⁷⁴ “Հառաջ” թերթի 1920 թ. մայիսի 9-ի համարում տպագրված “Պատվիրակություն Հայաստանի վարչապետի մոտ” հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ “Հայաստանի հայ ժող. Ս. դեմոկրատ. Բանվ. և հայ Ռամկավար կուսակցությունների ու անկուսակցականների կողմից” մի պատվիրակություն՝ մասնակցությամբ Դ. Անանունի, Ալ. Ասիբեկյանի և Գր. Չալխուշյանի, ներկայացել է Հայաստանի վարչապետին և հայտնել, որ “իրենց բոլոր ուժերը տրամադրում են կառավարության, հայ ժողովրդի, ... Հայաստանի անկախության պաշտպանության գործը միացած ուժերով վարելու համար”: Ի դեպ, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուն պես ՀՄԴԿԿ Կենտկոմը դիմում է ՀՍԽՀ հեղկումին՝ հայտնելով իր պատրաստակամությունը նոր իշխանություններին աջակցելու հարցում (տե՛ս Ա. Վիրաբյան. նշվ. հոդվ.): Դա բխում էր կոնկրետ իրադրության մեջ ՀՄԴԿԿ-ի որդեգրած մարտավարությունից: 1920 թ. մայիսյան խորհրդաժողովը կուսակցության մարտավարության մասին իր սկզբունքային դիրքորոշումը որոշելիս հաստուկ նշում է Ավգուստ Բեբելի հետևյալ խոսքերը. “Հարկ պատահած դեպքում 24 ժամկա ընթացքում կփոխեն ես իմ տակտիկական դիրքը 24 անգամ” (Վ. Հակոբյան. Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և առաջին քայլերը, էջ 118):

րակային ելույթներում Դ. Անանունն ամեն կերպ սատարում էր Հայաստանի անկախության ամրապնդմանը: Անկեղծորեն պաշտպանելով հայոց անկախ պետականության գաղափարը՝ առանձնապես սուր քննադատության էր ենթարկում հայ հայրենախոյս բուրժուազիային, որ «փոխանակ իր կապիտալը ի սպաս դնելու սեփական ժողովրդի անկախության հիմքերն հաստատուն դարձնելու համար ... բլոկադի է ենթարկել հայ հայրենիքը և դավեր է լարում նրա դեմ»⁷⁵:

Մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո Դ. Անանունն ու Բ. Բշխանյանը մեկնում են հանրապետության տարբեր շրջաններ, քաղաքից քաղաք և դասախոսություններ կարդում «բոլշևիկյան հեղաշրջման և այլ նյութերի շուրջ»: Ե. Բշխանյանն իր օրագրային գրառումներում՝ հունիսի 9-ի տակ գրում է. «Դավիթ Անանունը և Բախշի Բշխանյանը Ալեքսանդրապոլից գալիս են Ղարաքիլիսե և իջնանում մեզ մոտ: Նրանք պտտում էին քաղաքից քաղաք և դասախոսություններ տալիս»⁷⁶: Հունիսի 10-ին Ղարաքիլիսայի ակումբի դահլիճում Դ. Անանունը բանախոսում է «հայրենիքի ամբողջացման ու հայ ժողովրդի հավաքման մասին» և մասնավորապես ասում. «Դարեր շարունակ գրկված լինելով անկախությունից, հայ ժողովուրդը, գուրկ ազգային պետական կյանքից, ենթակայի հոգեբանությունից ու մտայնությունից դեռ չէ ազատագրվել, երբ իր երկիրը անկախ է դարձած, մեկի մեջ ներքին ռուսն է խոսում, մյուսի մեջ ներքին թուրքը. հայը պետք է թողափի, ներքին օտարից ձերբազատվի, կենտրոնանա ինքը իր մեջ և ինքնուրույնաբար դարբնի իր կյանքը և ջանա ամբողջացնել յուր հայրենիքը»⁷⁷: Հունիսի 12-ին նույն վայրում «Բախշիից հետո դասախոսեց Դավիթը, առաջիկա մեր անելիքների շուրջ և մեր օրինատացիայի մասին: Մենք պիտի ջանանք միջազգային դաշնագրով և օրենքով ապահովել մեր անկախությունը, որի համար կառավարությունը հարկ եղած միջոցների պիտի դիմե Վեհաժողովում (Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում.– Ա. Զ.), և առավելապես Եռյակ Համաձայնության կառավարությունները պարտավոր են բավարարել իրենց փոքր դաշնակցի արդար պահանջները, մի դաշնակցի, որ իր քանակի 30 %-ից ավելին կորցրեց պատերազմի հետևանքով, մի կորուստ, որ համեմատաբար շատ ավելի մեծ է պատերազմի մեջ մտած պետություններից յուրաքանչյուրի ունեցած կորուստից: Դա արտաքին աշխարհում, իսկ ներսում յուրաքանչյուր հայ յուր ուժերը պետք է ի սպաս դնի հայրենիքի բարգավաճման գործին, ամեն կերպ ջանալով գորավիզ լինել հարազատ կառավարությանը»⁷⁸: Ե. Բշխանյանի գրառումներից նաև պարզվում է, որ Ղարաքիլիսայից հետո Դ. Անանունը և Բ. Բշխանյանը պետք է դասախոսություններ կարդային նաև Դիլիջանում, բայց քանի որ «Դավիթը կազմվածքով նիհար ու թույլ մարդ էր, չէր ուզում կառքով ճամփա գնալ ու տատապել», ուստի խնդրում են Ամերիկյան Նպաստամաստույցի նախագահ Դոկտոր

⁷⁵ «Նոր սերունդ» (Երևան), 17. III. 1920:

⁷⁶ Ե. Բշխանյան և յ ա ն յ ա ն. Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), Երևան, 1999, էջ 609:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 609–610:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 610:

Բրաունին՝ իրենց “օթօւօթիլը” տրամադրի, և դրանով հունիսի 14-ին մեկնում են Դիլիջան, ապա վերադառնում Երևան:

... Խմբագրելով “Հայաստանի կոոպերացիա” երկշաբաթաթերթը, ակտիվորեն աշխատակցելով ՀՅԴ բյուրոյի օրգան “Հառաջ” ամենօրյա պաշտոնաթերթին՝ մեկը մյուսի հետևից Դ. Անանունը հրապարակում է հետաքրքիր հոդվածներ, բարձրաձայնում Ղարաբաղը “մայր երկրի” հետ վերամիավորելու հարցը: Շուտով նա ընտրվում է Երևանում ապրող դաբաբաղցիների Հայրենակցական միության վարչության նախագահ: 1920 թ. ապրիլի 7-ին տեղի է ունենում միության ընդհանուր ժողովը, որտեղ Դ. Անանունը հանդես է գալիս Ղարաբաղում տիրող “մոմենտի լրջության մասին” զեկուցումով: Ժողովում ընդունվում են համապատասխան որոշումներ⁷⁹:

Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Ղարաբաղի տագնապալի վիճակն էլ ավելի է մտահոգում Դ. Անանունին: Հունիսի վերջին նա դիմում է հանրապետության վարչապետ Հ. Օհանջանյանին՝ Հայաստանում աշխատող մի խումբ դարաբաղցի գործիչների՝ 26 մարդու, այդ թվում իրեն՝ հատուկ հանձնարարությամբ Ղարաբաղ ուղարկելու համար⁸⁰: Սեպտեմբերի 4-ին կրկին դիմում է վարչապետին՝ նրան ուղարկելով “Ղարաբաղ” վերնագրով հոդվածի սրբագրական շարվածքը, որը լույս էր տեսնելու “Հայաստանի կոոպերացիա” երկշաբաթաթերթի հերթական՝ 17-րդ համարում (սեպտեմբերի 15-ին): Ներկայացնելով հոդվածի բովանդակությունը՝ գրության վերջում նշում է. “Ես հույսով եմ, որ Ղարաբաղի հարցում զիջողություն չի կարող լինել: Ուրախ կլինեմ, եթե իմ հոդվածը այս ուղղությամբ ավելի ամրացնի հայ գործիչներին իրենց համոզմունքի մեջ”⁸¹: Ի դեպ, հոդվածում վերլուծելով Հայաստանի ու Ղարաբաղի տնտեսական ամբողջության հիմքերը, փաստական նյութով շարադրելով Ղարաբաղի տնտեսական վիճակը, նշելով, որ Ադրբեջանի հետ կապը ունի գուտ սուբյեկտիվ բնույթ, քանի որ պատճառը Հայաստանի հետ հաղորդակցական ճանապարհների բացակայությունն է՝ հեղինակն արձանագրում է. բավական է “Հայաստանը իր տիրապետությունը տարածի Թարթառի ավազանի վրա (հին հայկական Ծար գավառ), խճուղի անցկացնի Բասար-Գեչարից Գանձասար-Խաչեն մի կողմից, Բասար-Գեչար-Հաթերք-Մարտակերտ մյուս և այն ժամանակ կտեսնենք, որ կարճ ժամանակում Ղարաբաղը հազար կապերով կձուլվի մայր երկրի հետ, և միանգամայն երես կդարձնի Եվլախից ու հաղորդակցության մյուս հանգույցներից: ... Ղարաբաղը ամբողջական Հայաստանից դուրս՝ դա խոց է, որ նախ և առաջ գերեզման պիտի իջեցնե անկախ Ազերբայջանի գաղափարը: Բայց միաժամանակ նա պիտի թունավորե և Հայաստանի անդորրությունը: Եթե Ազերբայջանում

⁷⁹ “Հառաջ”, 11. IV. 1920:

⁸⁰ 1920 թ. հունիսի 30-ին Դ. Անանունը Ե. Բշխանյանի հետ լինում է վարչապետ Հ. Օհանջանյանի մոտ, որպեսզի կառավարությունը “լուրջ միջոցների դիմե, Ղարաբաղը վերագրավելու և բացի այդ, դրամական միջոցներ տրամադրելու միության վարչությանը, պրոպագանդայի գործը կազմակերպելու, գրականություն տարածելու” համար (տե՛ս Ե. Բշխանյանի նշվ. աշխ., էջ 616):

⁸¹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 8:

խելքը գլխին քաղաքագետներ լինեին՝ նրանք ամենից առաջ պիտի հրաժարվեին Ղարաբաղից: Եթե Հայաստանում հայրենիքի հավաքման համոզված գործիչներ կան՝ նրանք օրնիբուն պիտի խորհեն Ղարաբաղի մասին: Ղարաբաղը Հայաստանին!⁸²: Նկատենք՝ ուղիղ 100 տարի առաջ “խճուղի անցկացնելու” Դ. Անանունի գաղափարը կյանքի կոչվեց մի քանի տարի առաջ:

* * *

Բնչպես վերը նշվեց, Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերից “սպեցիֆիկները” պատրաստակամություն հայտնեցին համագործակցել ու աջակցել երկրի պետական շինարարության գործին: Դ. Անանունը զբաղվում է կուլտուր-լուսավորական աշխատանքով: Այսպես, 1921 թ. հունվարի 15-ին ՀՄԽՀ պարենավորման ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից տրված վկայականի համաձայն՝ նա Կուլտուր-մշակութային բաժնի քարտուղարն է, իսկ ըստ փետրվարի 17-ին տրված վկայականի (- 28)՝ կոմիսարիատի քարտուղարության Հրատարակչական բաժնի վարիչը (վկայականն ուժի մեջ է եղել մինչև 1921 թ. մարտի 17-ը)⁸³: Այդ պաշտոնում, սակայն, Դ. Անանունը երկար չի մնում⁸⁴:

⁸² “Հայաստանի կոռպերացիա”, № 17, սեպտեմբերի 15, 1920, էջ 690–691: Հմմտ. “Գրական թերթ”, 22. XII. 1989: Դ. Անանունը Ղարաբաղը, Շուշին վերաջինելու ծրագրեր էլ է մշակել: Այսպես, Ա. Կիսիբեկյանի հետ 1925 թ. հանդիպման ժամանակ վերջինիս ասել է. “... մեր սքանչելի Ղարաբաղը միշտ համեմատել են Շվեյցարիայի հետ: Շվեյցարիան հարուստ է գեղեցիկ լճերով, իսկ Ղարաբաղը լիճ չունի: Ասում եմ՝ Շուշի թուրքերին առաջարկենք, որ տեղափոխվեն Ադդաս, իսկ Քարինտակը, Դաշուշենը, Հյունտորը, Արկաթայի գյուղերը տեղափոխվեն և բնակվեն Շուշի՝ թուրքական մասում: Հյունտորի քերծը փակենք, ջուրը կանգնեցնենք, որ դա էլ դառնա մեր լիճը: Հը՛ր, ի՛նչ ես ասում, համաձայն ես” (Ա. Կիսիբեկյան. Հուշեր, հ. 2, Երևան, 2011, էջ 111): Արձանագրենք. Դ. Անանունը երբեք չկորցրեց հույսն ու հավատը հարազատ երկրամասի ապագայի նկատմամբ:

⁸³ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 11, 9:

⁸⁴ 1921 թ. հուլիսի 7-ին, ի պատասխան Հայկոռպի վարչության - 2146 գրության, որով Հրատարակչական բաժնին առաջարկվում էր “Ծրագիր կազմել ազիտացիական գործունեության համար, ինչպես նաև ներկայացնել հրատարակչական գործի մասին նախահաշիվ 1921 թ. 2-րդ կիսամյակի համար”, Դ. Անանունը զեկուցագիր է ներկայացնում, որտեղ մի շարք դիտարկումներ է անում և նկատառումներ հայտնում “Հայաստանի կոռպերացիա” ու “Վերածնունդ” պարբերականների հրատարակչության հարցերի շուրջ, խնդրում է հաստատել հաստիքացուցակը և բաժնի անխափան աշխատանքի համար ներկայացնում է մի շարք պահանջներ (մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, թիվ 7, թ. 1): Հայկոռպի վարչությունը հուլիսի 14-ին Հրատարակչական բաժնի վարիչին “ցանկալի է ունենալ” և “մտադրվում է բանակցել” բառակապակցություններով անորոշ պատասխան է տալիս (նույն տեղում, թիվ 112, թ. 6): Հուլիսի 18-ին Դ. Անանունը դիմում է վարչությանը. “Շնորհիվ ստեղծված քաղաքական պայմանների 8 ամսվա ընթացքում անհնարինը եղավ կարգավորել Հայկոռպի հրատարակչական գործը, անգամ պարզել նրա բնույթը: ... Խնդրում եմ

Հարկ է նկատել, որ Դ. Անանունը եղել է բավականին հեղինակավոր անձնավորություն. դրա մասին է վկայում հետևյալ իրողությունը: 1921 թ. փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբության⁸⁵ ճնշումից հետո խորհրդային իշխանությունները փորձում են բանակցությունների ճանապարհով համոզել Լեոնահայաստանի կառավարությանը՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ, հրաժարվել զինված պայքարից՝ բոլշևիկների ու մահմեդական զինված ուժերի դեմ: Այդ նպատակով մայիսին Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունն արդարադատության ժողկոմ Ա. Կարինյանի գլխավորությամբ մեկնում է Ջանգեզուր: Պատվիրակության կազմում էին Կարմիր բանակի ներկայացուցիչ Վ. Մելնիկովը, Երևանի հասարակայնության կողմից՝ Դ. Անանունը, Հ. Մելիքյանը և Ա-Դոն (Հ. Տեր-Մարտիրոսյան)⁸⁶: Այդ օրերին Ստ. Ջորյանը գրում է Անանունին. «Թիֆլիսի հայ հասարակությունը, որ վերջերս զարմանալի հետաքրքրություն է ցույց տալիս դեպի Հայաստան ու հայ ժողովուրդը, մեծ հույսեր է կապում քեզ հետ այն իմաստով, որ քո առաքելությամբ կարող ես վերացնել ժողովրդին սպառնացող աղետը: Կդերականից սկսած մինչև կոմունիստ համոզված են, որ հանդես կբերես քաղաքական մի այնպիսի իմաստություն, որ կհաջտեցնես անհաջտեղին ... Չգիտեմ՝ որքան կհաջողվի քո առաքելությունը, բայց մի բան կարող եմ վկայել, որ քո անունը միացնում է շատ-շատերին և հույսեր ներշնչում: Մի խոսքով՝ դու դառնում ես կամ ավելի շուտ՝ դարձել ես համազգային դեմք»⁸⁷: Նկատենք, սակայն, որ այդ առաքելությունը հաջողությամբ չի պսակվում⁸⁸:

... 1921 թ. կազմակերպվում է ՀՄԽՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատին ենթակա Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտը (հետագայում՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարան): Դ. Անանունը հուլիսի 7-ին հրավիրվում է այդտեղ իբրև գիտական աշխատակից՝ «կոմիսար և նախագահ գիտական կոլեգիայի»՝ Կարո Մելիք-Օհանջանյանի և ինս-

---

այսօրվանից ընդունել իմ հրաժարականը և ինձ ազատ համարել Հրատարակչական բաժնի վարիչի պաշտոնից: Ենթադրում եմ, որ Վարչությունդ հաշվի կառնի իմ երկու տարվա աշխատանքը բացառիկ վարձատրության իմաստով» (նույն տեղում, թիվ 7, թ. 2):

⁸⁵ Փետրվարյան ապստամբության ժամանակ Դ. Անանունի գործունեության մասին տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. նշվ. հոդվ., էջ 125:

⁸⁶ Տե՛ս Ա. Հ. Միմոնյան. Խորհրդային Հայաստանի և Լեոնահայաստանի կառավարությունների ներկայացուցիչների Միսիանի բանակցությունները (1921 թ. մայիս).- ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1998, № 2, էջ 69-79:

⁸⁷ Հ. Բ. Աբրահամյան. Հայ գրողների նամակները Դավիթ Անանունին, էջ 202-203:

⁸⁸ Մանրամասն տե՛ս Ա. Հ. Միմոնյան. նշվ. հոդվ.: Բնչպես գրում է Եփրեմ Սարգսյանը, Դ. Անանունը, Հ. Մելիքյանն ու Ա-Դոն, ի տարբերություն պատվիրակության անդամներ Վ. Մելնիկովի և Ա. Կարինյանի խոստումների, խորհուրդ են տալիս չհավատալ վերջիններիս: Ա-Դոն իր ճանաչած ու վստահելի ընկերներին ասում էր. «Մուտ են խօսում, մի՛ հաւատաք, խաբում են» (տե՛ս Ա-Դոն. Իմ հիշողությունները, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ռ. Գասպարյանի և Ռ. Սահակյանի, Երևան, 2015, էջ 20):

տիտուտի գիտնական քարտուղար Երվանդ Տեր-Մինասյանի կողմից⁸⁹: Այստեղ նա հիմնականում զբաղվում է արևելահայության շրջանում հասարակական-քաղաքական շարժումների ուսումնասիրությամբ: Նույն թվականի հոկտեմբերի 7-ին ինստիտուտի գիտնական քարտուղար Ե. Տեր-Մինասյանը գիտական կոլեգիայի անունից դիմում է Դ. Անանունին՝ աշխատակցելու “Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի Բանբեր”-ին, որով նպաստած կլինի “Ինստիտուտի աշխատանքների և առհասարակ հայ գիտության զարգացմանը”⁹⁰:

Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտը 1921–1922 թթ. նախաձեռնել է դասախոսությունների շարք: Զեկուցողներ են եղել հայագետներ, ճարտարապետներ, պատմաբաններ, արվեստագետներ, այլ մասնագետներ, որոնցից հիշատակենք բազմալաստակ հայագետ Գարեգին Հովսեփյանին, Թորոս Թորամանյանին, Խաչիկ Սամվելյանին, Գրիգոր Չուբարին, Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանին, Երվանդ Տեր-Մինասյանին, Դավիթ Անանունին: Վերջինիս անվան դիմաց զեկուցումների համար նշված են հետևյալ թեմաները. “Բարձր դասը Հայաստանում և Ազերբայջանում”, “Հայաստանի տնտեսական հեռանկարները”, “Քաղաքատնտեսության սկզբունքները”, “Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը և կոոպերացիան Հայաստանում”, “Սոցիալ-դեմոկրատները և սոցիալ-հեղափոխականները հայ իրականության մեջ”, “Հայ գյուղագիրները” և այլն:

1922 թ. մայիսի 20-ին ՀՄԽՀ լուսծողկոմատի Հայաստանի (Էջմիածնի) գիտական ինստիտուտի կողմից Դ. Անանունին տրված վկայական-գրության մեջ նշված է, որ նա “գործուղվում է Վրաստանի և Ազերբայջանի սահմանները նյութեր ժողովելու Անդրկովկասի տնտեսական զարգացման մասին և ուսումնասիրելու հեղափոխական շարժումը հայերի մեջ”⁹¹:

... Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի որոշմամբ, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանի երաշխավորությամբ, 1922 թ. տպագրվում է Դ. Անանունի “Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1870–1900)” գրքի երկրորդ հատորը, որը հեղինակը նվիրել է “անձնվեր ընկերոջս՝ Ջալալ Տեր-Աստվածատուրյանցի հիշատակին”:
“Առաջաբանի փոխարեն” վերնագրի տակ կարդում ենք. “Այս աշխատության առաջին հատորը, որ ընդգրկում էր ռուսահայերի հասարակական զարգացման յոթը տասնամյակների

⁸⁹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 81, թ. 1: 1921 թ. հուլիսի 13-ին Դ. Անանունին տեղեկացվել է, որ “Լուսծողկոմը հաստատել է Ձեզ ինստիտուտի գիտական աշխատակից” (նույն տեղում, թիվ 112, թ. 5): Վկայականը տրված է 1921 թ. հուլիսի 16-ին. տե՛ս նույն տեղում, թիվ 111, թ. 12: Ի դեպ, Հ. Բ. Աբրահամյանն իր “Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը” վերնագրով հոդվածում (էջ 25) գրում է, որ ինստիտուտի կոլեկտիվը Դ. Անանունին “1919 թ. հուլիսին է” ընտրում գիտական աշխատակից:

⁹⁰ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 133ա:

⁹¹ Նույն տեղում, թիվ 111, թ. 13: Ի դեպ, գրության մեջ նշված է. “Հայաստանի գիտական ինստիտուտը խնդրում է եղբայրական խորհրդային Հանրապետությունների բոլոր հաստատություններին, անհրաժեշտ աջակցություն ցույց տալ հիշյալ գիտնականին իր աշխատանքների ընթացքում”:

պատմությունը, լույս է տեսել 1916 թ.: Պատերազմը և հայկական ողբերգությունն արգելք հանդիսացան, որ ժամանակին ձեռնամուխ լինեի գրելու շարունակությունը: Բայց «խաղաղ» պայմաններն ըստ երևույթին հեքիաթի ոսկի թռչունն է դարձել մեզ համար: Եվ ահա 1921 թ. հունվարին վերսկսեցի կիսատ մնացած աշխատանքը:

Երկրորդ հատորի համար ժողովել էի բազմաթիվ տպագիր աղբյուրներ, գլխավորապես կառավարական հրատարակություններ Անդրկովկասի տնտեսական վիճակի վերաբերյալ: Հարորդակցության խանգարման պատճառով, այդ աղբյուրները մնացին Երևանից դուրս: Հնարավորություն չեղավ նորից տիրանալ այդ նյութերին և բազմակողմանի տվյալներով ամրապնդել այս կամ այն եզրակացությունը: Մակայն այդ տվյալները պիտի ազդեին գրքի ծավալի վրա, անվտուխ թողնելով եզրակացությունները: Դ. Ա. 1921. Երևան, 15. IV.⁹²:

Այդ տարիներին Դ. Անանունի գործունեության շրջանակը չէր սահմանափակվում միայն գրական-հրատարակատեսական, մշակութային շինարարության ոլորտներով: Նա աշխատանք է կատարում նաև Խորհրդային Հայաստանի դպրոցական-կրթական բնագավառում: Այսպես, 1921 թ. հոկտեմբերի 3-ին ՀՄԽՀ Էջմիածնի գավառի Հեղկումի ժողովրդական լուսավորության բաժինը դիմում է Դ. Անանունին՝ գրելով. «Մորանով Դուք հրավիրվում եք Վաղարշապատի II աստիճանի դպրոցում ընդ-հանուր» պատմության ուսուցիչ: Խնդրում եմ այսօրվանից անցնել գործի»⁹³:

Ինչպես հայտնի է, 1921 թ. ամռանը Երևանում հիմնադրվել է Հայաստանի պետական թանգարանը: 1923 թ. փետրվարին թանգարանի Հեղափոխության բաժնի վարիչ է նշանակվել Դ. Անանունը: Դրան դեմ են եղել որոշ բոլշևիկներ, բայց նրանց կարծիքը հաշվի չի առնվել⁹⁴: Դ. Անանունը թանգարանի երախտավորներից է, որը մեծ լուսմա է դրել՝ հարստացնելով այդ բաժինն իր եռանդուն ջանքերի շնորհիվ: Նա մշտական շփումների մեջ է եղել Վրաստանում, Ադրբեջանում, Ռուսաստանում և արտասահմանում բնակվող հայ հասարակական, գիտության, մշակութային, գրականության գործիչների հետ, նրանցից ստացել է Անդրկովկասում հեղափոխական շարժումների վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր, թերթերի հավաքածուներ, գրքեր, իրեր և հիմնադրել համապատասխան ֆոնդեր: Նկատենք, որ առաջինն ինքն է օրինակ ծառայել. դեռևս 1921 թ. թանգարանին էր նվիրել հնչակյան կուսակցության Բաքվի Բիբի Հեյրաթի արվարձանի կազմակերպության «Ընկեր» մասնաճյուղի արխիվը⁹⁵:

Չափազանց ուշագրավ են Մոսկվայում ՀՄԽՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Մահակ Տեր-Գաբրիելյանին, ամերիկահայ մանկավարժ, մշակութային գործիչ Հակոբ Խաչմանյանին և հրատարակատես-խմբագիր Հրաչ Երվանդին Դ. Անանունի գրած, ստացած նամակները,

⁹² Դ. Ա ն ա ն ու ն . Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1870–1900), հ. երկրորդ, Էջմիածին, 1922, էջ ?:

⁹³ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 112, թ. 7:

⁹⁴ Այդ մասին տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. նշվ. հոդվ., էջ 125–126:

⁹⁵ «Նորք», գիրք երկրորդ, հունվար–մարտ, 1923, էջ 276:

որոնք թանգարանի ու բաժնի հետ կապված մի շարք խնդրանք-հանձնարարականներ, առաջարկներ ու հետաքրքիր այլ մանրամասներ են պարունակում:

Ի դեպ, Պետական թանգարանում ստեղծվել է “Հայոց հարցի” ուսումնասիրության հանձնաժողով, որը կազմել է հետազոտությունների և հրատարակությունների ծրագիր: Լույս է տեսել “Հայաստանի ավտոնոմիան” և Անտանտան: Վավերագրեր ինպերիալիստական պատերազմի շրջանից” վերնագրով ժողովածու (առաջաբանը՝ Աշ. Հովհաննիսյանի, Երևան, 1926, 93 էջ): Դ. Անանունի առաջարկով Աշ. Հովհաննիսյանը գրել է երիտրուրքերի “Միություն և առաջադիմություն” կուսակցության պարագլուխներից, երիտրուրքերի ղեկավար “Եռյակի” անդամ, Հայոց ցեղասպանության իրագործման գլխավոր հանցագործներից, “Մահմանադրական” Թուրքիայի ռազմական ու պետական գործիչ Ահմեդ Ջեմալի “Հայկական հարցը” գրքի առաջաբանը⁹⁶:

Դ. Անանունը 1926 թ. ընտրվում է 1925 թ. ստեղծված ՀՄՄՌ գիտության և արվեստի ինստիտուտի պատմահասարակական բաժնի անդամ: Ինչպես նկատվել է, դա Խորհրդային Հայաստանում նրա վերջին ձեռքբերումներից էր⁹⁷:

***

Լինելով ժամանակի հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային անխոնջ գործիչ, գտնվելով իրադարձությունների հորձանուտում, բնականաբար, Դ. Անանունի մասին կան ժամանակակիցների ուշագրավ հուշեր: Այսպես, Արամայիսի “Փշրանքներ” հուշագրությունը հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում ժամանակի հայ իրականության

⁹⁶ Քանի որ տասնամյակներ անց առաջաբանը գրելու շարժառիթը տարակուսանք է հարուցել, Աշ. Հովհաննիսյանը պարզաբանել է. “Ջեմալ փաշայի գրառումների գիրքը բաղկացած է 9 գլխից: ... Իմ առաջաբանով 1927 թ. հրատարակվածը ընդգրկում է “գրառումների” միայն վերջին՝ “Հայկական հարցը” գլուխը: Այն գերմաներեն հրատարակությունից թարգմանել է Ա. Աթանասյանը: Առաջաբանում գլխավոր նպատակս է եղել ցույց տալ հեղինակի կեղծարարությունը: Ջեմալ փաշայի “Հայկական հարցը” գրառումների մեջ տեղ են բռնում այն առարկումները, որ հեղինակն անում է ռուս և եվրոպական “հայասերներին” տաճկահայ շարժման մասին: Նրա խորհրդածություններն այս առումով մի բանավեճ է առաջին հերթին ցարական Ռուսաստանի “ազատարար” քաղաքականության փաստաբան Ա. Մանդելշտամի հետ: Նպատակ ունենալով ապագա... ընթերցողին լիակատար գաղափար տալ բախվող տեսակետների մասին, Հայաստանի հեղափոխության թանգարանը, որպես հրատարակիչ, գրքի վերջում ընդարձակ հավելվածներ է տեղակայել Մանդելշտամի գրքից: Ընդամին նշել, որ Ջեմալ փաշայի “Հայկական հարցի” հրատարակությունը իմ նախաձեռնությունը չէ: Ես այդ գրքի առաջաբանը գրել եմ Դավիթ Անանունի հանձնարարությամբ (ընդգծումը մերն է.– Ա. Ջ.) [Ն. Ս ա թ ու ի ս ա ն յ ա ն. Մտորումներ և հուշեր ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի մասին (ծննդյան 125-ամյակի առթիվ), Երևան, 2012, էջ 26–27: Տե՛ս նաև էջ 27–31]:

⁹⁷ Տե՛ս Հ. Գ Ր Ի Գ Ո Ր Յ Ա Ն, Վ. Հ ա կ ո Ր Յ Ա Ն. նշվ. հոդվ., էջ 126:

մասին⁹⁸: Դրանում Անանունի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող հաստիքը կա: “Դավիթը կարհնետային գործիչ էր. հասարակական ելույթներ իր կյանքում միայն մի քանի անգամ կյիներ ունեցած. անձամբ մասնակցություն չէր ունեցել այս կամ այն բռնկումներին, ցնցումներին, բայց շատ սիրում էր տեսնվել ընկերների հետ, նոր ծանոթություններ հաստատել, ասել, խոսել, վիճել, իր գրածը կարդալ, ուրիշներ լսել ու շատերն էին, որ խոսակցության ժամանակ վախվիսում էին նրա սուր, կծու, շեշտակի հարվածներից. շատ սրամիտ էր ու հայիտյական, բայց հայիտյական արտահայտությունները, համեմատած մյուսներին, այնքան յուրատեսակ շարժումներով ու ծամածռություններով էր տալիս, որ փոխանակ զայրացնելու՝ զվարճացնում էր, – գրում է Արամայիսը:– Այդպես հիշոցաբան, նույնիսկ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, երբ բոլշևիզմի մասին ամենամեղմ նկատողությունն անգամ ծանր հետևանքներ էր ունենում, չէր քաշվում անպատկառ հայիտյանքներով խոսել իր նախկին ընկեր սոց. դեմոկրատ, այժմ կոմունիստ դարձածների հետ, հայիտյելը կարծես թե նրա համար օրգանական պահանջ էր”⁹⁹: Ի դեպ, այս վերջին առումով հետաքրքիր դրվագներ կան նաև Ե. Բշխանյանի օրագրային գրառումներում¹⁰⁰:

Հուլիանի պատառիկներ կան նաև Ա. Կիսիբեկյանի գրքում¹⁰¹, Տեր-Եղիշե քահանա Վարդանյանի ձեռագիր հուշերում¹⁰²: Հեղափոխության բաժնում աշխատած ժամանակահատվածին է վերաբերում Մորուս Հասարայանի հուշերը Ե. Չարենցի և Դ. Անանունի մասին¹⁰³: Միքայել Մազմանյանի “Չարենցի հետ” վերնագրով հուշերում ուշագրավ միջադեպ է արձանագրվել Դ. Անանունի հետ կապված¹⁰⁴:

Որոշ վավերագրերից, հուշերից, մամուլի տվյալներից հայտնի է դառնում, որ Բաքվում ապրած տարիներին Դ. Անանունը շփվել, մոտիկից ճանաչել է Բաքվի կոմունայի գործիչներին: Բաքվի 26 կոմիսարների վախճանից ամիսներ անց նա “Բաքվի շիրիմները” վերնագրով հոդվածաշար է տպագրել նրանց մասին¹⁰⁵: “Այս շիրիմները Բաքվում չեն գտնվում: Բայց ուր էլ որ լինեն նրանք – Պարսկաստանում թե Անդրկասպյան երկրի ավազոտ անապատ-

⁹⁸ Ա. Զ ա ր ա ղ ա ն. նշվ. հրատ., էջ 245–252:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 247:

¹⁰⁰ Ե. Բշխանյան. նշվ. աշխ., էջ 459–461, 521–523, 609–612, 616–622, 694–695: Ամենայն հավանականությամբ, հենց նման դարձվածքները նկատի ունենալով Ս. Հովհաննիսյանը, երբ Դ. Անանունին գրում էր. “Քո ոսկեբերան դարձվածքներից ինձ ևս մաս ու բաժին հանած կլինես լրությանս համար” (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 71):

¹⁰¹ Ա. Կիսիբեկյան. նշվ. աշխ., էջ 110–111:

¹⁰² “Մի փոքրիկ իմ օրագրից” վերնագրով այս հուշերը ժամանակին մեզ է փոխանցել նշանավոր բանագետ, լուսահոգի Ալվարո Դազիյանը:

¹⁰³ Չարենցի հետ: Հուշեր /Կազմ. Դ. Գասպարյան, Երևան, 1997, էջ 84, 96:

¹⁰⁴ Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին (Չարենցի հետ), Երևան, 1961, էջ 71–72:

¹⁰⁵ Տե՛ս Դ. Ա ն ա ն ու ն. Բաքվի շիրիմները. – “Սշակ”, 23, 27, 29. III. 1919, “Հատաջ” (Երևան), 21, 23, 29. XI. 1919, 04. XII. 1919:

ներում– այդ շիրիմները իրանց մեջ ամփոփում են բաբվեցիներին, որոնք 1918 թ. մարտին չկամեցան գլուխ խոնարհել Ադրբեջանի ավատական դասի առաջ և կովի ձեռնոց վերցրին հանուն Ռուսաստանի և դեմոկրատիայի, – գրում է Դ. Անանունը: – Այդ հայտնի և անհայտ շիրիմների տակ ամփոփվածները կենդանի մարտիկներ էին, երբ անցյալ տարվա հուլիսի վերջին մի խումբ ընկերների հետ ես հատուկ հանձնարարությամբ թողեցի Բաքուն, որ Ռուսաստանի ճանապարհով հասնեմ Ղարաբաղ: Հինգ ամիս տևեց իմ թափառումները Հյուսիսային Կովկասում, մինչև որ կարողացա կոտրել բոլշևիկական Արտակարգ Հանձնաժողովի համառությունը, անցաթուղթ ստանալով, մի կերպ պատռել քաղաքացիական կովի ճակատը և հասնել Անդրկովկաս: Այստեղ ինձ համար պարզվեց Բաբվի ողբերգության մանրամասնությունը և այն վիճակը, որին ենթարկվել են այդ քաղաքի գործիչներից ոմանք: Ճակատագիրը անողոք էր գտնվել մանավանդ Բաբվի բոլշևիկների նկատմամբ: Նրանց իշխանությունը տապալվել էր օգոստոսին, իրանք ձերբակալվել էին, ապա սեպտեմբերի կիսին մուօ դավադրության շնորհիվ մահ գտել Կրասնովոդսկի և Ասխաբադի միջև: Այդ բոլշևիկներից ոմանք եղել են իմ ծանոթները, անգամ բարեկամները: Նրանց հետ վիճել ենք, խոսվել, հաշտվել: Այսօր նրանք գերեզմանի բաժին են դարձել և ինձ վրա ծանրանում է գրական մարդու պարտքը – գնահատել նրանց կյանքի գործը իր լավ ու պակասավոր կողմերով:

“Բաբվի շիրիմները” վերտառության տակ ես հետզհետե կխոսեմ Ստ. Շահումյանի, Պրոկոփի Ջափարիձեի, Արսեն Ամիրյանի, Բաղդասար Ավագյանի և Մաշադիբեկ Ազիզբեկովի մասին: 26 հրացանազարկ եղած բոլշևիկներից այս հինգին ավելի մոտ եմ ճանաչում¹⁰⁶:

Ստ. Շահումյանի մասին Դ. Անանունը մասնավորապես գրում է. “Ստեփանը Ռուսաստանի Սոց. Դեմ. Բան. Կուսակցության բոլշևիկյան թևին էր պատկանում, անգամ նրա գլխավոր և հարգված գործիչներից մեկն էր թե Անդրկովկասում և թե Ռուսաստանում առհասարակ: Նա կուսակցական մոլեռանդություն ուներ և չէր հաշտվում այն մտքի հետ, որ կազմակերպվի ազգային սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն: Ես էլ հենց պատկանում էի նման կազմակերպության: Եվ այդ բավական էր, որ նա պատեհ-անպատեհ ամեն մի հանդիպումին վիճեր ազգային կազմակերպության գոյության իրավունքի մասին: Քանի անգամ ես նրան առաջարկել եմ աշխատակցել մեր պարբերականներին, բայց նա միշտ հրաժարվել է, առարկելով, որ չի հաշտվում ազգային ս. դեմոկր. գոյության հետ: Երբ 1913 թ. “Նոր-Հոսանքում” լույս տեսավ իմ “Ազգային հարցը և դեմոկրատիան” հոդվածը՝ Ստեփանը Աստրախանից գրեց ինձ, որ ես դաշնակցական եմ դարձել և ինքը այդ պիտի ապացուցի մի գրվածքով: Նա կատարեց իր խոստումը: 1915 թ. (1914 թ.– Ա. Չ.) Արաքս (“Այաքս”– Ա. Չ.) կեղծանունով հրատարակեց “Ազգային կուլտուրական-ավտոնոմիայի մասին” վերտառությամբ մի գրքույկ, որի մեջ հետևելով Լենինին և Ստալինին (Ջուդաշվիլի), իրան ցույց է տալիս քաղաքական կենտրոնական ջատագով և ազգային հարցով շահագրգռվողներին դատում բուրժուական և քաղթենիական մտածողների շարքում: Ի՛նչ խոսք, որ նա իր գրքույկի մեջ

¹⁰⁶ “Մշակ”, 23. III. 1919:

ինձ դասում էր իսկական դաշնակցականների շարքում: Ստեփանի այդ գրքույկին ես պատասխանեցի “Մտքի տկարությունը ազգային հարցի լուծման խնդրում” հոդվածովս, որ տպված է “Գործ” ամսագրի 1917 թ. - 3-ում: Ռուսական հեղափոխությունը և բոլշևիկների գործելակերպը ազգային հարցում եկան ցույց տալու, որ Լենինը և նրա աշակերտ Ստեփանը միակողմանի էին նայում խնդրին 1913–1914 թվականներին: Ազգային ինքնորոշման սկզբունքը՝ մինչև պարզ անջատում պետությունից՝ ավելի մոլեգին պաշտպան չունեցավ, քան բոլշևիզմը: Իսկ 1914 թ. Լենինի համար ազգային հարցը գործնական շահագրգռություն էր ներկայացնում միայն բուրժուազիայի համար և նա քարոզում էր պրոլետարիատին հեռու պահել իրան այդ թակարդից: ... Բոլշևիկյան իշխանությունը Բաքվում Ռուսաստանի համար էր աշխատում: “Առանց Բաքվի Ռուսաստանը մի մեծ գյուղ կդառնա”, – այդպես էր գրել Լենինը Շահումյանին: Վերջինս շատ անգամ է հայտարարել Բանվորական Խորհրդի նիստերին, որ “մի ազգության շահ” (ակնարկը ուղղված էր հայերին) չի զբաղեցնում բոլշևիկներին: Սակայն Բաքվի ինքնապաշտպանությունը իմ խորին համոզմունքով անուղղակի կերպով շատ բան է փրկել Անդրկովկասի հայերի համար: Եվ որովհետև այդ ինքնապաշտպանության կարևորագույն դեմքերից մեկը Ստ. Շահումյանն էր, – ասել է, որ նրա քաղաքականությունը որոշ պայմաններում համապատասխանում էր թե՛ Ռուսաստանի և թե՛ հայերի շահերին: Այսպիսով ինտերնացիոնալիզմը մեզ կորուստի խորխորատ չի տանում, այլև փրկում է մեզ: Ինտերնացիոնալիստ Ստ. Շահումյանը կամենում էր բոլորին երջանկացնել, որ երջանկացած լինի և նրան ծնող հարազատ ժողովուրդը: Թող այդ ժողովրդի նահատակ զավակների շարքում իր անմոռաց անունն և հիշատակը ունենա նաև նա”¹⁰⁷:

... 1920-ական թվականներին Երևանում ապրած տարիներին Դ. Անանունը սերտ կապեր է ունեցել կուսակցական ղեկավար մի շարք աշխատողների՝ Ս. Տեր-Գաբրիելյանի, Աշ. Հովհաննիսյանի, Պ. Մակինցյանի, Ս. Լուկաշինի (Ս. Սրապիոնյան) և այլոց հետ, որոնցից շատերի հետ անցել էր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության բովով: Այսպես, հայտնի է, որ 1920 թ. դեկտեմբերից 1921 թ. հուլիսը Դ. Անանունը և Ստ. Զորյանը ապրել են լուսժողովում Աշ. Հովհաննիսյանի տանը¹⁰⁸: 1923 թ. Անանունը Հայաստանի պետական թանգարանի Հեղափոխության բաժնի վարիչ է նշանակվել ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանի երաշխավորությամբ¹⁰⁹:

¹⁰⁷ “Մշակ”, 27, 29. III. 1919:

¹⁰⁸ 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ին Դ. Անանունին Երևանում մեկ սենյակ է հատկացվել Միրական Վարդանյանի տանը՝ Բերությունյան փող. № 17-ում (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 112, թ. 2), իսկ նոյեմբերի 12-ին Երևանի բնակարանային հատուկ հանձնաժողովը նրան մեկ սենյակ է տվել Աստաֆյան փող. № 71-ում (նույն տեղում, թիվ 111, թ. 6):

¹⁰⁹ Տասնամյակներ անց Աշ. Հովհաննիսյանն ասել է, որ “... ինքն է Խորհրդային Հայաստանի լուսավորության ժողովում եղած ժամանակ, 1921 թվականին (1923 թ., ընդգծումը մերն է.– Ա. Զ.) նրան նշանակել հանրապետության հեղափոխության թանգարանի դիրեկտոր, որտեղ աշխատել է մինչև 1926 թվականը” (Ն. Ս ա ր ո լ ի ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 65):

Դ. Անանունն ակտիվորեն աշխատակցել է Երևանում հրատարակվող “Նորք” գրական, գիտական և քաղաքական հանդեսին: Պարբերականի՝ 1923 թ. երկրորդ գրքում՝ “Մոտիկ անցյալից” խորագրի տակ, տպագրվել են նրա՝ “Հնչակյանների հարումը Ռուսաստանի հեղափոխությանը ու սոցիալիզմին (ծանոթություններ և վավերագրեր)”, իսկ երրորդում՝ “Երկու վավերագիր”, ուշագրավ, բազմաթիվ հետաքրքիր մանրամասներ պարունակող նյութերը¹¹⁰:

Դ. Անանունին հետաքրքրել է 1880–1890-ական թվականների ազգային գործիչ Վարդան (Ալեքսանդր) Գոլոշյանի ու նրա ընկերների գործունեությունը: Այդ մասին նա ծավալուն հոդվածով հանդես է եկել “Նորք” հանդեսում՝ “Մոտիկ անցյալից” խորագրի տակ՝ “Վարդան Գոլոշյանը և իր շրջանը” վերնագրով¹¹¹: Սակայն ձեռքի տակ եղած նյութերով չբավարարվելով՝ Հ. Խաչմանյանին ուղղված նամակում խնդրում է նոր տեղեկություններ հաղորդել Գոլոշյանի և նրա խմբի մասին. “Քանի խոսք եղավ Վարդան Գոլոշյանի մասին՝ ապա կլինդրեի, որ իմ կողմից նամակ գրեք Գարեգին Բաղեջյանին (վանեցի, կարծեմ մանր վաճառական, Չրլսի քաղաքում, այդպես են ասել նրան ճանաչողները) և խնդրեք, որ հաղորդե ինձ, թե նրա հետ 1897–1898 թթ. արմենականներից ուրե՞ր են եղել բանտարկված Թիֆլիսում, Երևանում և Թավրիզում: Թող տա մանրամասն ցուցակը, բանտարկվածների հասարակական դիրքը, տարիքը, ապա տեղեկություն այն մասին, թե ով որքան ժամանակ է մնացել բանտում: Այս գործը կարող է կատարել նաև նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը, որ նույնպես բանտարկված է եղել: Փանոսին հայտնեցեք իմ ուղջույնները, բարեմաղթությունները և խնդրեցեք Բաղեջյանի հետ միասին կազմելու ինձ հարկավոր տեղեկանքը”¹¹²: Միաժամանակ առաջարկել է այդ ուսումնասիրությունը՝ 80 էջ ծավալով, տպագրել Հ. Խաչմանյանի խմբագրած “Ամերիկահայ հանրագիտակ” տարեգրքում: Հայտնում է, որ “Նյութը լույս է սփռում նախորդ դարի 80-ական թվականների ազգային հեղափոխական շարժման վրա և հայտնաբերում է մի շարք դեմքեր”¹¹³: Պարզվում է, որ Դ. Անանունը մտադիր է եղել պատմական այդ նյութը հրատարակել առանձին գրքով:

Դ. Անանունն ուսումնասիրել է նաև ազգային-ազատագրական շարժման ռաիվիրաններից Սարգիս Կուկունյանցի կյանքն ու գործունեությունը և “Ջիթենի” ժողովածուում հրատարակել է նրա վեց նամակը, որոնցում, ի դեպ, անդրադարձ կա հայերի նկատմամբ ցարական կառավարության վարած քաղաքականությանը¹¹⁴:

¹¹⁰ Տե՛ս “Նորք”, գիրք երկրորդ, էջ 274–315 (ի դեպ, բովանդակության մեջ՝ վերնագրում, Ռուսաստանի փոխարեն գրված է՝ ռուսական), գիրք երրորդ, սպրիլ–սեպտեմբեր, 1923, էջ 321–327:

¹¹¹ Տե՛ս “Նորք”, չորրորդ գիրք, 1924, էջ 328–361:

¹¹² ԳԱԹ, Հ. Խաչմանյանի ֆ., թիվ 334:

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ Դ. Անանուն. Սարգիս Կուկունյանցի հինավուրց նամակները. – “Ջիթենի”, գրական ժողովածու, Թիֆլիս, 1915, էջ 232–243:

* * *

Ծավալելով գիտական ու հասարակական ակտիվ գործունեություն՝ Դ. Անանունը մի կողմից արժանանում է հարգանքի, մյուսից՝ վաստակում հակառակորդներ: 1926 թ. Վենետիկում՝ Սուրբ Ղազարի վանքի տպարանում, հրատարակվում է «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901–1918 թթ.)» աշխատության երրորդ հատորը: Այստեղ հարկ ենք համարում հատուկ նշել, ինչպես նկատվել է, Դ. Անանունն այս ուսումնասիրության նաև նախորդ երկու հատորներում ու այլ հրատարակումներում «մեծաքանակ նյութերի և վիճակագրական տվյալների օգտագործմամբ փորձել է վերլուծել արևելահայերի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացման օրինաչափությունները, առաջ է քաշել հայության ազգային համախմբման անհրաժեշտության գաղափարը: Հայ ազգային-ազատագրական շարժման խնդիրների, Հայկական հարցի լուծման ուղիների վերաբերյալ իր տեսակետներում նա բանավեճի մեջ էր դաշնակցականների և բոլշևիկների հետ. մերժում էր դաշնակցականների ամբոխավարությունը և բոլշևիկների «մոլեռանդ» ինտերնացիոնալիզմը: Նա ժխտում էր նաև դասակարգային գիտակցության դերը պատմության մեջ և առաջնային նշանակություն էր տալիս ազգային պատկանելության գիտակցությանը: Չնայած պատմականությունից մի շարք խտրումներին՝ XIX դ. հայ ժողովրդի հասարակական զարգացման գործում Ռուսաստանի խաղաղած առաջադիմական դերի վերաբերյալ Դ. Անանունի գնահատականը պահպանում է իր արդիականությունը»¹¹⁵:

«Հայության հավաքման» գաղափարը, որ ընկած էր «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901–1918 թթ.)» ուսումնասիրության երրորդ հատորի հիմքում, արժանանում է սուր քննադատության՝ «դաշնակցական մամուլից մինչև խորհրդային մամուլ ներառյալ»¹¹⁶: Նրան անվանում են «տիրապետական», «տիրացու», «ազգայնամուլ», «վնասակար» անձնավորություն: Հրատարակվում են հակասպեցիֆիկյան հոդվածներ, տպագրվում գրքեր, որոնցում գաղափարաքաղաքական բռնաձեռնումների համար հող է նախապատրաստվում: Դ. Անանունի շուրջ գնալով օղակը սեղմվում է. 1926 թ. նոյեմբերին նա ազատվում է Պետական թանգարանի Հեղափոխության բաժնի վարիչի պաշտոնից: 1927 թ. մարտի 25–27-ին տեղի է ունենում ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի չորրորդ պլենումը, որտեղ սուր քննադատության են արժանանում նախկին «սպեցիֆիկները», սպեցիֆիզմի ջատագովները, Դ. Անանունը¹¹⁷: Այդ ընթացքում նա երկու անգամ լինում է Թիֆլիսում՝ աշխատանք փնտրելու կամ արտասահման (Պարսկաստան) փոխադրվելու թույլտվություն ստանալու համար, սակայն մերժում է ստանում: Հունիսի 1-ից 6-ը տեղի է ունենում ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի հինգերորդ պլենումը, որը կուսակցական կազմակեր-

¹¹⁵ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք II, Երևան, 2015, էջ 183:

¹¹⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Բ. Աբրահամյան. Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը, էջ 25–27:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 28:

պությունների ուշադրությունը հրավիրում է օպոզիցիոներների դեմ պայքարն ուժեղացնելու վրա՝ պահանջելով տույժի ամենախիստ միջոցներ կիրառել կուսակցության այն անդամների նկատմամբ, ովքեր կշարունակեն պաշտպանել հակալենինյան հայացքներ: Պլենումը Աշ. Հովհաննիսյանին ազատում է ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պարտականություններից. ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար է ընտրվում Հ. Հովսեփյանը: Վերջինս «Заря Востока» թերթում հանդես է գալիս «Միասնական ֆրոնտում լենինիզմի դրոշի տակ» վերնագրով հոդվածով, որտեղ «սպեցիֆիկ-մենշևիկ» Դ. Անանունին անվանում է «պրոլետարական հեղափոխության և խորհրդային իշխանության կատարի թշնամի»¹¹⁸: Այս ամենն ավարտվում է նրանով, որ հուլիսի 28-ին նա Թիֆլիսում Հայաստանի պետական քաղաքական վարչության խնդրանքով ձերբակալվում է և սեպտեմբերին տեղափոխվում Երևան: ՀՄԽՀ պետքաղվարչության հասուկ խորհրդակցության 1927 թ. հոկտեմբերի 15-ի որոշմամբ՝ Դ. Անանունը երեք տարով աքսորվում է Սիբիր¹¹⁹. նրան նախ տանում են Մոսկվա, ապա՝ Տոմսկի շրջանի Նարիսի երկրամասի Իլինո գյուղ¹²⁰: Պատիժը կրելուց հետո ԽՍՀՄ միացյալ պետքաղվարչության որոշմամբ Դ. Անանունը զրկվում է Անդրկովկասում, նաև՝ երկրի կենտրոնական մի շարք վայրերում ապրելու իրավունքից: Սկզբում բնակվում է Ուֆայում, ապա տեղափոխվում է Աստրախան, մեկ-մեկ այցելում է Բաքվում ապրող հարազատներին: Իր կարիքները հոգալու համար Դ. Անանունն Աստրախանում աշխատում է ձկնորսական ցանցեր հյուսող արտելներից մեկում:

Այդ տարիներին կյանքի դառնությունները լիովին ճաշակած ականավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանը վերհիշում է, որ երբ աքսորավայրում էր՝ Միջին Ասիայում, Տաշքենդի մարզի Յանգիյուլ քաղաքում, «... 1940 թ. աշնանը Տաշքենդի շուկայի մուտքի մոտ հանդիպել <է> հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս և պատմաբան Դավիթ Անանունի հետ, երբ նա չինական մաշված վերարկուն հագած՝ մուտքի ամենաբանուկ հասվածում մի քարի վրա նստած բաժակով արևածաղիկ էր վաճառում»:¹²¹ Հանդիպումը եղել է չափազանց հուզիչ. զրկախառնվել են ու «երեխաների պես չեն կարողացել զսպել իրենց բարձրաձայն լացը»¹²¹:

Դ. Անանունին նվիրված հուշերում Արամայիսը գրում է. «1927 (?) թվին Դավիթը ձերբակալվեց ու երեք տարով աքսորվեց Ուֆա: Հետո պատիժն ավելացրին, այնպես որ նրա պատժի սկզբից մինչև պատիժը կրել-վերջացնելը տևեց 10 տարի: 1937-ին (?) վերադարձավ Բաքու, բայց ... մնալ չկարողացավ, գնաց Հաշտարիան, որտեղ ինչպես լսեցի, նորից ձերբակալվել ու բանտարկվել է (ընդգծումը մերն է.՝ Ա. Չ.): Այժմ նրա ողջ կամ մեռած լինելն ինձ

¹¹⁸ Տե՛ս «Заря Востока» (Тифлис), 07. VIII. 1927.

¹¹⁹ Ա. Վ ի ր ա բ յ ա ն. նշվ. հոդվ.: Մեկ այլ տվյալով՝ դա եղել է 1928 թ. ապրիլի 27-ի որոշմամբ. տե՛ս Հ. Գ Ր ի գ զ ը յ ա ն, Վ. Հ ա կ ը բ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 127:

¹²⁰ Հ. Գ Ր ի գ զ ը յ ա ն, Վ. Հ ա կ ը բ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 127:

¹²¹ Ն. Ս ա ր ը լ ի ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 65:

հայտնի չէ: Իր աքսորանքի օրերին դիմումներ է արել Մոսկվա ու Հայաստան, որպեսզի ազատ արձակեն, չի հաջողվել¹²²:

Տեր-Եղիշե քահանա Վարդանյանի վերը նշված ձեռագիր հուշերից էլ տեղեկանում ենք, որ 1939 թ. օգոստոսի 16-ին Աստրախանում Դ. Անանունը որպես դաշնակցական դատապարտվում է 10 տարվա կալանքի, բայց “որպես մեծ մարդ տարիքով” թողնում են “Աստրախանի լազերում”: Մահացել է “<19>44 թ. օգոստոսին ... լազերի մեջ. 3 անգամ նրանից պահանջեցին հրաժարական տուր, քեզ կուղարկենք ուր կուզես գնա, բայց նա պատասխանել էր՝ դուք դեռ երեխաներ եք, ես սոցիալ-դոմոկրատ եմ և կմնամ ...”:

Ընդունված է, որ Դ. Անանունը մահացել է Աստրախանում 1943 թ.¹²³, հողին է հանձնվել համազրուղացի Հակոբի կողմից: Արդարացվել է 1989 թ.¹²⁴:

Ամփոփենք. վերոշարադրյալը փորձ էր ընդհանուր գծերով ներկայացնել ականավոր ազգային գործիչ Դավիթ Անանունի կյանքի ու գործունեության ուղին, մի ուղի, որը համակողմանի, խորը և հատուկ ուսումնասիրության կարիք ունի:

Անուշավան Զաքարյան – բ. գ. դ., ՊԲՀ-ի գլխավոր խմբագիր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարասկզբի առաջին քառորդի հայ իրականության հարցեր, Հայկական հարց և Հայոց ցեղասպանություն, հայ-ռուս պատմագրական կապեր: Հեղինակ է 21 մենագրության ու ժողովածուի, շուրջ 227 հոդվածների ու հրապարակումների: patmhandes@rambler.ru

REFERENCES

- Abrahamyan H. B. Davit Ananuni kaghakakan jakatagire.– HH GAA “Lraber hasarakakan gitutyunneri”, 1998, № 1 (In Armenian).
 Abrahamyan H. B. Hay groghneri namaknere Davit Ananunin.– HH GAA “Lraber hasarakakan gitutyunneri”, 2001, № 2 (In Armenian).
 A-Do. Im hushoghutyunnere. Arajabane ev dsanotagrutyunnere՝ R. Gasparyani ev R. Sahakyani, Yerevan, 2015 (In Armenian).

¹²² Ա. Զ ա ք ա ղ յ ա ն. նշվ. հրատ., էջ 248:

¹²³ “Հայկական սովետական հանրագիտարանում” (հ. 1, Երևան, 1974, էջ 365) և “Հայկական համառոտ հանրագիտարանում” (հ. 1, Երևան, 1990, էջ 187) Դ. Անանունի ծննդյան թվական է նշված 1879 թ., իսկ մահվան՝ 1942-ը: Ի դեպ, առաջինում նաև գրված է. “1926-ից ապրել է Կովկասի սահմաններից դուրս”:

¹²⁴ Ամենայն հավանականությամբ, այս կապակցությամբ “Գրական թերթ”-ի 1989 թ. դեկտեմբերի 22-ի համարում տպագրվել է հաղորդում Դ. Անանունի մասին և հրապարակվել է նրա “Ղարաբաղ” վերնագրով հոդվածը:

- Ananun D. Rusahayeri hasarakakan zargatsume XIX darum (1800–1870), h. arajin, Baku, 1916 (In Armenian).
- Ananun D. Rusahayeri hasarakakan zargatsume (1870–1900), h. erkrord, Ejmiadsin, 1922 (In Armenian).
- Ananun D. Rusahayeri hasarakakan zargatsume (1901–1918), h. 3, Venetik, 1926 (In Armenian).
- Ananun D. Handipumner V. Teryani het.– “Hayastani kooperatsia” (Yerevan), № 13, hulis 15, 1920 (In Armenian).
- Ananun D. Bakvi shirimmere.– “Mshak”, 23, 27, 29. III. 1919 (In Armenian).
- Ananun D. Sargis Kukunyantsi hinavurts namaknere.– “Dziteni”, grakan zhoghovadsu, Tiflis, 1915 (In Armenian).
- Ananun D. Handipumner V. Teryani het.– Vahan Teryan: Teryanagitutyun ev matenagitutyun, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- “Arev” (Baku), 11. IV. 1918 (In Armenian).
- “Bakvi dzayn”, 07, 10. II. 1913; 24. III. 1913; 09, 18, 21, 26. IV. 1913; 19. V. 1913; 02, 05. VI. 1913 (In Armenian).
- “Banvor” (Baku), 18. VI. 1917 (In Armenian).
- “Banaki or” (Yerevan), 21. XII. 1919 (In Armenian).
- Charentsi het: Husher, Yerevan, 1997 (In Armenian).
- Davit Ananuni namakagrutyunic.– PBH, 1984, № 1 (In Armenian).
- Djrbashyan Ed. Tumanyani poemnere, Yerevan, 1964 (In Armenian).
- “Dzayn” (Tiflis), 01. X. 1906 (In Armenian).
- E. Charentsi anvan grakanutyun ev arvesti tangaran, D. Ananuni f., tiv 6,7, t. 1, 2; 10; 35; 53; 56; 71; 73; 74; 76; 80, t. 1–2; 81, t. 1; 82; 92; 111, t. 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13; 112, t. 2, 5, 6, 7; 113 a; 115; H. Khashmanyani f., tiv 334; K. Mikayelyani f., tiv 732 (In Armenian).
- “Garun” (Moskva), 1912, girk III (In Armenian).
- “Gords” (Baku), 1917, № 3, mart (In Armenian).
- “Gords” (Tiflis), 1908, № 4, marti 30 (In Armenian).
- “Grakan tert”, 22. XII. 1989 (In Armenian).
- Grigoryan H., Hakobyan V. Urvagdser Davit Ananuni kyanki ev gordsuneutyun. – “Patmutyun ev mshakuyt” hayagitakan handes (Yerevan), 2019, № 2 (In Armenian).
- Haykakan sovetakan hanragitaran, h. 1, Yerevan, 1974 (In Armenian).
- Haykakan hamarot hanragitaran, h. 1, Yerevan, 1990 (In Armenian).
- Hakobyan A. M. “Spetsifikner” (1903–1918 tt.) (gaghaparakhosutyun, dsragir, gordsuneutyun).– HH GAA “Lraber hasarakakan gitutyunneri”, 1997, № 2 (In Armenian).
- Hakobyan V. Sotsial-demokratakan banvorakan hay kazmakerputyun dzevavorume ev gordsuneutyune (1900–1921 tt.), Yerevan, 2010, (In Armenian).
- Hakobyan V. Sotsial-demokratakan banvorakan hay kazmakerputyun dzevavorume ev arajin kaylere, Yerevan, 2015 (In Armenian).
- Hakobyan V. Davit Ananuni hushere Stepan Shahumyani masin.– “Patmutyun ev mshakuyt” hayagitakan handes, G, Yerevan, 2012 (In Armenian).
- “Hayots Ashkharh” (Yerevan), 1999, № 63 (In Armenian).
- Hayeri kotoradsnere Bakvi ev Elizavetpoli nahangnerum 1918–1920 tt., Yerevan, 2003 (In Armenian).
- Hayots patmutyun, h. III, girk II, Yerevan, 2015 (In Armenian).
- Hamahaykakan khorhrdaksutyunner (1912–1920 tt.): Pastatghteri ev nyuteri joghovatsu, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- “Hayastani kooperatsia”, № 14, ogostosi 31, 1919; № 17, septemberi 15, 1920 (In Armenian).

- Hay azgayin ev Hayastani u Andrkovkasi socialistakan kusaktsutyuneri patmutyan aknarkner (1885–1914 tt.), Yerevan, 2003 (In Armenian).
- Hay zhoghovrdi korustnere Arajin ashkharamarti tarinerin (“Hamashkharhayin paterazmits hay zhoghovrdi krads vnasneri knnich handznazhoghovi” pastatghteri ev nyuteri zhoghovatsu), kazmogh, arajabani ev tsanotagrutyuneri heghinak A. Zakaryan, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Hay parberakan mamuli patmutyun 1900–1922 tt., h. 2, Yerevan, 2017 (In Armenian).
- “Haraj” (Yerevan), 21, 23, 29. XI. 1919; 03, 04, 10, 27. XII. 1919; 01, 10. II. 1920; 11. IV. 1920; 05, 14. V. 1920 (In Armenian).
- Hishoghutyunner Eghishe Charentsi masin (Charentsi het), Yerevan, 1961 (In Armenian).
- Hovhannes Tumanyane jamanaki graknnadatkan mtki gnahatutyamb (1890–1913): Kazmets, tsanotagrets ev hratarakutyanyan patrastets Eva Mnatsakanyane, Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Ishkhanyan E. Lernayin Gharabagh (1917–1920), Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Kasyan S. Spetsifiknere ev spetsifizme, Tiflis, 1928 (In Armenian).
- Kisibekyan A. Husher, h. 2, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Khondkaryan S. A. Arevelyan Hayastani agrarayin haraberutyuneri patmutyunits: XIX dari verj – XX d. skizb, Yerevan, 1974 (In Armenian).
- “Kyank” (Tiflis), 08, 22. IV. 1906; 06. V. 1906 (In Armenian).
- “Mshak” (Tiflis), 20. X. 1917; 07. XII. 1918; 11, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 27. II. 1919; 02, 12, 14, 23, 27, 29. III. 1919 (In Armenian).
- “Nor kyank” (Baku), 1911, № 1–2, dectemberi 11; 1912, № 1–2; № 3–4, petrvari 19 (In Armenian).
- “Nor hosank” (Tiflis), 1913, № 1, mart; № 2, april; № 4–5, hunis–hulis; № 6, ogostos; № 7–8, september–hoktember (In Armenian).
- “Nor serund” (Yerevan), 17. III. 1920 (In Armenian).
- “Nork” (Yerevan), girk erkrord, hunvar–mart, 1923; girk errord, april–september, 1923; girk chorrord, 1924 (In Armenian).
- Ohanyan S. 20-rd dari skzbi hay pilisopayakan mtki knnakan verludsutyun (Ervand Frangyan, Davit Ananun), Yerevan, 2008 (In Armenian).
- Sarinyan R. N. XX dari skzbi hay tntesagitakan mtki urvagds serum, Yerevan, 1989 (In Armenian).
- Sarinyan R. N. Urvagids ardi hay tntesagitakan mtki patmutyan, girk 1, Yerevan, 2014 (In Armenian).
- Sarukhanyan N. Mtorumner ev husher akademikos Ashot Hovhannisyan masin (tsnndyan 125-amyaki artiv), Yerevan, 2012 (In Armenian).
- Sbornik armyanskoy literatury. Pod redaktsiey M. Gor’kogo. Petrograd, 1916 (In Russian).
- Simonyan A. H. Khohrdayin Hayastani ev Lernahayastani karavarutyuneri nerkayatsutsichneri Sisiani banaktsutyunnere (1921 t. mayis). – HH GAA “Lraber hasarakakan gitutyuneri”, 1998, № 2 (In Armenian).
- Surkhatyan H. Dardzyal grakan knnadatutyanyan aritov. – “Mshak”, 15, 16.V.1913 (In Armenian).
- Shahumyan St. Erkeri liakatar zhoghovadsu hing hatorov, h. 2, Yerevan, 1976 (In Armenian).
- Tumanyan Hovh. Erkeri liakatar zhoghovadsu, h. 10, Yerevan, 1999 (In Armenian).
- “Ughi” (Baku), 1909, № 1 (In Armenian).
- Vahan Teryane zhamanakakitsneri husherum, Yerevan, 1964 (In Armenian).
- Zakaryan A. Husher Davit Ananuni masin (tsnndyan 130-amyaki artiv).– PBH, 2010, № 1 (In Armenian).
- “Zarya Vostoka” (Tiflis), 07. VIII. 1927 (In Russian).

ДАВИД АНАНУН: ЧЕЛОВЕК И ДЕЛО
(К 140-летию со дня рождения)

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Давид Ананун, Нагорный Карабах, Баку, специфика, Северный Кавказ, В. Терьян, Тифлис, Эчмиадзин, Ереван, Арамаис, Ст. Шаумян, Аш. Ованнисян, Ов. Туманян, Ст. Зорьян, «Кооперация Армении», Уфа, Астрахань.

Давид Ананун (Давид Оганесович Тер-Даниелян) – один из видных деятелей армянской действительности первой четверти XX века. Родился в селе Мец шен Нагорного Карабаха в 1880 г. Годы отрочества и юности провел в Баку, служа в нефтяных компаниях. В 1905 г. вступил в Армянскую социал-демократическую рабочую организацию (так называемые «специфики»), стал одним из ее руководителей и крупных идеологов.

Известный общественно-политический деятель, историк-экономист, философ-социолог, публицист-редактор, литературовед Д. Ананун оставил богатое научное, политическое и литературное наследие, разбросанное на страницах периодической печати. Вершиной его трудов является трехтомное исследование «Общественное развитие российских армян» (т. 1, Баку, 1916 г.; т. 2, Эчмиадзин, 1922 г.; т. 3, Венеция, 1926 г.). В своих исследованиях Д. Ананун, используя большое количество материалов и статистических данных, проанализировал закономерности экономического, политического и культурного развития восточных армян, выдвинул идею необходимости национальной консолидации. Относительно путей решения вопросов армянского национально-освободительного движения, Армянского вопроса Д. Ананун находился в полемике с большевиками и АРФ Дашнакцутюн: отрицал демагогию дашнаков и «ярый» интернационализм большевиков. Он не признавал также роль классового сознания в истории и придавал первостепенное значение осознанию национальной принадлежности. Данная Д. Анануном оценка прогрессивной роли России в деле общественного развития армянского народа в XIX в. сохранила свою актуальность.

На протяжении всей жизни Д. Ананун был глубоко озабочен ситуацией, царившей в Нагорном Карабахе, неоднократно посещал край. В статье «Карабах» он обосновывает необходимость воссоединения Карабаха с «матерью-родиной».

В конце июня – начале июля 1919 г. Д. Ананун из Тифлиса переехал в Ереван. Своей литературно-культурно-общественной деятельностью он способствовал становлению Первой Республики Армении. Занимал ряд государственных должностей, был редактором двухнедельной газеты «Кооперация Армении». После установления советской власти в Армении принимал энергичное участие в государственном строительстве, в частности, в культурно-просветительской сфере: был научным сотрудником Эчмиадзинского культурно-исторического института, в 1923–1926 гг. – заведующим отделом Революции Государственного музея Армении.

В конце июля 1927 г. Д. Ананун как «яростный враг пролетарской революции и советской власти» был арестован и осужден на три года. После отбывания наказания ему было запрещено

проживать в Закавказье, а также в центральных районах страны, и он жил в Астрахани. Спустя некоторое время был вновь арестован и приговорен к десяти годам ссылки. Д. Ананун умер в Астрахани в 1943 г. Реабилитирован в 1989 г.

Д. Ананун – выдающийся национальный деятель; его жизнь и деятельность достойны специального исследования.

Анушаван Закарян – д. филол. н., главный редактор ИФЖ. Научные интересы: вопросы первой четверти армянской действительности XX века, Армянский вопрос и Геноцид армян, армяно-русские историко-литературные связи. Автор 21 монографии и сборников, около 227 статей и публикаций.

patmhandes@rambler.ru

DAVID ANANUN: THE MAN AND HIS WORK
(On the occasion of his 140th birth anniversary)

ANUSHAVAN ZAKARYAN

S u m m a r y

Key words: David Ananun, Nagorno Karabakh, Baku, specifics, North Caucasus, V. Teryan, Tiflis, Etchmiadzin, Yerevan, Aramayis, St. Shahumyan, Ash. Hovhannisyan, Hovh. Tumanyan, St. Zoryan, “Armenia’s Cooperation”, Ufa, Astrakhan.

David Ananun (David Hovhannes Ter-Danielyan), is one of the prominent figures of the Armenian reality of the first quarter of the 20th century. He was born in Mets Shen village of Nagorno Karabakh in 1880. He spent his years of adolescence and youth in Baku, serving in oil companies. In 1905 he as a member joined the Armenian Social-Democratic Workers Organization (so-called “specifics”) and became one of its leaders and biggest ideologues.

The renowned public-political figure, philosopher-sociologist, historian-economist, publicist-editor, literary critic D. Ananun left a rich scientific, political and literary legacy, which is scattered in the pages of the periodical press. The masterpiece of his works is the three-volume study “Public Development of Russian-Armenians” (vol. 1, Baku, 1916, vol. 2, Etchmiadzin, 1922, vol. 3, Venice, 1926). Using a large number of materials and statistical data in his studies, D. Ananun analyzed the patterns of economic, political and cultural development of Eastern Armenians, put forward the idea of the need for national consolidation. In relation to problems of the Armenian national liberation movement and the ways to solve the Armenian Question, he was in a debate with the Bolsheviks and the ARF Dashnaktsutyun. He rejected the demagoguery of the ARF Dashnaktsutyun and the “ardent” internationalism of the Bolsheviks. He did not accept as well the role of class consciousness in history and gave priority to the consciousness of national belonging. D. Ananun’s assessment on Russia’s

progressive role in the social development of the Armenian people in the 19th century retains its relevance.

Throughout his life activity the situation in Nagorno Karabakh was of great concern to D. Ananun, who visited the region several times. In his article entitled “Karabakh” he substantiates the necessity to reunite Karabakh with the “motherland”.

At the end of June and the beginning of July 1919, D. Ananun moved from Tiflis to Yerevan. He contributed to the establishment of the First Republic of Armenia through his literary-cultural-social activities. He held a number of state positions, edited the bi-weekly “Armenia’s Cooperation”. After the establishment of the Soviet rule in Armenia, D. Ananun took an active part in the construction of the state, particularly in the cultural-educational sphere. He was a researcher at the Cultural-Historical Institute of Etchmiadzin, from 1923 to 1926 – the Head of the Revolution Department of the State Museum of Armenia.

At the end of July 1927, as a “fierce enemy of the proletarian revolution and the Soviet rule”, D. Ananun was arrested and sentenced to three years imprisonment. After serving his sentence, he was barred from living in the Caucasus and in the central part of the country, and he lived in Astrakhan. After some time he was arrested again and sentenced to ten years in exile. D. Ananun died in Astrakhan in 1943. He was rehabilitated in 1989.

D. Ananun, a prominent national figure, deserves special study for his life and activity.

Anushavan Zakaryan – Doctor of Sciences in Philology, Editor-in-Chief of the HPHJ. Scientific interests: issues of the Armenian reality at the beginning of the 20th century, the Armenian Question and the Armenian Genocide, Armenian-Russian historical and literary ties. Author of 21 monographs and collections, around 227 articles and publications. patmhandes@rambler.ru